

BYLAAG B
AANVULLENDE NOTAS
AFRIKAANS

DEPARTEMENT ARGITEKTUUR
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE

STUDIEGIDS OMG 224
STUDY GUIDE OMG 224

Opgestel deur Yolanda van der Vyver Augustus 2001
Compiled by Yolanda van der Vyver Augustus 2001

VAKKURSUSBESKRYWING

Geskiedenis van die omgewing van Suid-Afrika vanaf die Protomens tot en met die hede.

Begrip van die dialektiek verweef in die Suid-Afrikaanse konteks en Suid-Afrika as deel van Afrika en deel van die wêreld.

Die veelvuldige perspektief van ons eie omgewing.

Identifisering en blootstelling aan historiese en eietydse bronne oor Suid-Afrikaanse argitektuur.

Debat oor eietydse Suid-Afrikaanse argitektuur en rol van die argitek in eie konteks.

TAKE

Soos in klas bespreek

WEEK 1

LESING

DIE STUDENT IN SY KONTEKS

TAAK: Kies onderwerp vir semesterprojek

TREFWOORDE:

Paradigma
Ekosisteem
Metabletika
Begrip

Bewustheid
Waarde
Betekenis
Credo

TREFWOORDE:

Kontemplasie
Teorie
Wetenskaplike metode
Begrip

Absolute waarheid
Probleemstellings
Integrasie

BIBLIOGRAFIE:

BOTHA, W.M, DU TOIT, P.H. 1989. *Riglyne vir voorbereiding van werkstukke*. Pretoria: Universiteit van Pretoria.

LEEDY, P.D. 1989. *Practical research planning and design*. 4th ed. New York: Macmillan.

WEEK 2

LESING

GEOLOGIE EN GEOGRAFIE

VELDWERK: Besoek Geologie Departement (eie tyd)

TREFWOORDE:

Kainosoïkum (Senosoïkum)	Andrew Gueddes Bain (1797 – 1864)
Tersiër	Sir Charles Lyell (1797 – 1875)
Kwartinêr	Sir Richard Owen (1804 – 1892)
Mioseen	Eduard Suess (?)
Plioseen	Alfred Wegner (1880 – 1930)
Pleistoseen	Alex du Toit (1878 – 1948)
Holoseen	François Le Vaillant (1753 – 1824)
Palaeolities	Jean Baptiste Antoine Lamarck (1744 – 1829)
Oldowan	
Aechulies	

BIBLIOGRAFIE:

STANDARD ENCYCLOPAEDIA OF SOUTH AFRICA (SESA). 1970. 12 Volumes. Cape Town: Nasou.

SUID-AFRIKAANSE BIOGRAFIESE WOORDEBOEK (SABW). [Available in English: Dictionary of South African Biography (DSAB)] 1968-95. 6 Volumes. Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing (RGN)

Geologiese era

Kainosoïkum (Senosoïkum): *kainos* (G) + *zoion* (G)
nuut dier
70 miljoen jaar gelede tot vandag

Geologiese periodes

Tersiër: Eerste 69 miljoen jaar van die kainosoïkum
Soogdiere ontwikkel en vermeerder

Kwartinêr: Laaste 1 miljoen jaar, onlangste geologiese tyd, eerste epog daarvan gekenmerk deur gletsertydperke in noordelike halfmond

Geologiese tydperke

Mioseen: Idillies, swaar reënval, grondbewonende aap

Proconsul.

Plioseen: *pleion* (G) + *kainos* (G)
meer nuut

Laaste 10 miljoen jaar van die Tersiêre periode, soogdiere word dominante lewensvorm, vroeë mens verskyn.

Pleistoseen: Vroegste deel van die Kwartinêre periode.

pleistos (G) + *kainos* (G)
meeste nuut

Holoseen: *holos* (G) + *kainos* (G)
hele nuut
Onlangste deel van die Kwartinêre periode. Ons eie geologiese tydperk.

Kulturele kronologie

Paleolities: Ou of vroeë steentydperk (1,5 miljoen – 10 000 jaar gelede)

Laer Paleolities: (2,5 – 1,5 miljoen jaar gelede),
kultuur van die mens ontwikkel, vroeë gereedskap, *Australopithecus*.

Oldowan: (1,8 – 1,5 miljoen jaar gelede)
Vernoem na Oldovaikloof in die Oos-Afrika Rifvallei, Tanzanië. In Suid-Afrika ontwikkel *Homo habilis*, Sterkfontein grotte en Swartkrans.

Aechulies: Vernoem na St. Acheul in die Sommevallei, noord Frankryk, gereedskap uit 'n later tydperk as dié in Suid-Afrika (1,5 miljoen – 200 000) is daar gevind, tweekantige pik mees algemeen en tipies. In Suid-Afrika: Wonderwerk grotte, Noord-Kaap; Wonderboom, Pretoria.

Middel Paleolities: Verskeidenheid van gereedskap word ontwikkel.

Hoër Paleolities: (35 000 – 10 000 jaar gelede)
Rotskuns ontwikkel.

Mesolities: Middelsteentydperk (nie gevind in Suid-Afrika nie)

Neolities: Laat steentydperk (nie gevind in Suid-Afrika nie)

Andrew Gueddes Bain (1797 – 1864)

In 1816 was Andrew Gueddes Bain op die troepeskop van die 83ste Regiment, die *Princess Charlotte*, wat na Suid-Afrika gekom het. Hy was 'n weeskind en het by sy oom in Edinburgh grootgeword, waar hy 'n goeie klassieke opvoeding gekry het. Hy het egter geen vakopleiding gehad nie. In 1818 het hy getrou met Elizabeth von Backstroom en in 1822 het die familie na Graaff-Reinet op die oostelike grens getrek. Hy was 'n avonturier, die eerste wat 'n amptelike lisensie gehad het om aan die ander kant van die Oranjerivier handel te dryf en in 1826 was hy die eerste witmens wat so ver noord as Dithubaruba, 24° suid, gedring het.

Tydens sy reise het hy 'n talent vir skryf en teken getoon. Die gebied waarin hy gewoon het, is sporadies deur oorlog geteister en is aan skuifende grenslyne blootgestel. Hy het daarom begin om paaie te bou in 1832. Teen 1837 het hy geologie ontdek, nadat hy 'n kopie van Lyell se *Principles of Geology* geleen het.

In 1828 het hy sy eerste fossiel ontdek. Die museum in Grahamstad het in 1844 geweier om sy versameling van 'ou bene' te aanvaar. Hy het sy versameling gestuur na die *Geological Society* in London, waar dit Sir Richard Owen se aandag getrek het.

Hy het verskeie komplimentêre briewe en skenkings ontvang en hierdeur aangemoedig, het hy aangekondig dat hy van plan was om 'n geologiese kaart van die Kaapkolonie voor te berei. In

November 1852 is die eerste geologiese kaart van Suid-Afrika voor die *Geological Society* gelê.

Daarna het Bain begin om passe vir paaie te bou. Hy was verantwoordelik vir Mitchellpas, Gydopas en Bainskloofpas, wat die eerste padtonnel in Suid-Afrika van ongeveer 110 meter bevat het.

In 1838 het hy, in 'n ligter luim, die verhoogstuk *Caatjie Kekkelbek, of die lewe saam met die Hottentotte* geskryf. Dit was 'n vroeë werk in Afrikaans en die titelkarakter se naam het 'n Afrikaanse idioom geword. Dit was 'n satire op die weldadigheid van die sendelinge van daardie tyd.

Sir Charles Lyell (1797 – 1875)

Sir Charles Lyell se *Principles of Geology* was na Darwin se *Origin of the Species*, die belangrikste invloed op 19de eeuse denke. Lyell het beweer dat die veranderinge wat op die aarde ingewerk het, nie antieke kataklismiese gebeure was nie, maar 'n geleidelike proses is, wat veroorsaak word deur kragte, wat vandag nog daarop inwerk.

Sir Richard Owen (1804 – 1892)

Hy was 'n Hunter Professor by die *College of Surgeons* in London en was verantwoordelik vir die oprigting van die *Natural History Museum* in South Kensington. Sy beskrywings en herkonstruksies van fossielreste was briljant en die ontwikkeling van anatomiese onderskeiding tussen homologiese en analogiese organe het groot vordering in morfologiese teorie toegelaat. Owen het ook aan die taal die woord 'dinosaurius' gegee. Hy het Bain se versameling populêr gemaak deur 'n reeks lesings getiteld: *On the discovery of the fossil remains of bidental and other reptiles in South Africa*.

Alfred Wegener (1880 – 1930)

Die Duitse meteoroloog en geofisikus, Alfred Wegener, het die teorie van kontinentale swerwing tussen 1912 en 1929 voorgestel. Sy hipotese was dat 'n enkel kontinent 300 miljoen jaar gelede bestaan het. Hy het dit Pangea genoem – Pan (alomvattend); Gaea (aarde). Sy teorie kan verduidelik word in terme van plaattektonika, die idee dat die aardkors bestaan uit 'n aantal plate, wat almal met betrekking tot mekaar beweeg.

Eduard Suess (?)

In 1875 het Eduard Suess, 'n vooraanstaande Oostenrykse geoloog 'n landmassa wat hy Gondwanaland genoem het, gepostuleer. Hierdie massa was eens aanmekaar, maar dele daarvan is nou onder die see. Dit het die kontinente van Suid-Amerika, Australië, Afrika en Antarktika ingesluit en het die suidelike deel van die oerkontinent Pangea (tussen 250 en 200 miljoen jaar gelede) gevorm. Die noordelike deel was Laurasië. Die boabab van Afrika en Australië is 'n oorblyfsel van Gondwanaland. Geen bewyse vir versonke kontinente is egter op daardie tydstip gevind nie.

Gondwana is 'n Indiese naam wat beteken land van die Gonde. 'n Gonde is 'n lid van 'n stam wat in sentraal Indië woon, waar sedimentêre rots en steenkool goed ontbloot was en wat die Gondwana stelsel genoem is deur geoloë van een van die vroegste geologiese opnames.

Alex du Toit (1878 – 1948)

Suid Afrika se mees vooraanstaande geoloog van daardie tyd, Alex du Toit, was 'n aanhanger van Wegener se teorie. Hy het *Our wandering continents* in 1937 gepubliseer waarin hy die ou naam van Gondwanaland vir die suidelike landmassa aanvaar het. Hy het bewyse van klimaat, fossiele, geologie en plantegroei gelewer.

Die oudste rotse

Ons planeet is dus nie staties nie, maar in 'n voortdurende siklus van wegsakking en hergeboorte. Van die oudste rotse in die wêreld, ongeveer 2 biljoen jaar oud, kan in Suid-Afrika gevind word in Barberton en in die gebied noord verby Pietersburg.

François Le Vaillant (1753 – 1824)

Hy was een van die buitengewone persone wat na Suid-Afrika gekom het. Hy was 'n reisiger, avonturier, verteller en versamelaar. Op sy tweede reis noord in 1883-4, het hy verby die Oranjerivier gegaan en die eerste voorbeeld van 'n kameelperd versamel, die eerste wat deur westerlinge gesien word sedert die tyd van Julius Caesar. Hierdie voorbeeld is na Parys gestuur en in 'n uitstalling gemonteer.

Jean Baptiste Antoine Lamarck (1744 – 1829)

Hy is aangestel as die *garde de l'herbier du Jardin du Roi* wat later die *Jardin des Plantes* genoem is en is 'n professoraat by die museum aangebied. Hier het hy Le Vaillant se kameelperd gesien, wat hom gehelp het om sy teorie van die ewolusie van verkrygde eienskappe te formuleer. Belangriker was sy benaming van die term 'biologie' en sy siening van herkoms as 'n soomlose, voortdurende gebeurtenis en dat as ons alle organismes beskou, ons moeilik sou kon onderskei tussen genera en spesies. Idees wat deur Lamarck en Darwin voorgestel is, het 'n nuwe navorsingsveld begin, naamlik paleo-antropologie, waarvan die belangrikste strewes was om die mens se voorgeslagte, asook die sogenaamde 'missing link' te vind.

VRAE:

Hoe het die geologie en geografie van Suid-Afrika die geskiedenis daarvan beïnvloed?

Hoe kan die geologie en geografie van 'n terrein die ontwikkeling van 'n gebou beïnvloed?

WEEK 3

LESING

PROTOMENS

VELDWERK: Besoek aan Transvaalmuseum.

TREFWOORDE:

Charles Darwin (1809 – 1882)	'Mev Ples'
Raymond Dart (1893 – 1988)	Taung
Robert Broom (1866 – 1951)	Makapansgat
<i>Australopithecus africanus</i>	Sterkfontein
<i>Australopithecus robustus</i>	Kromdraai
<i>Homo habilis</i>	Swartkrans
<i>Homo erectus</i>	
<i>Homo sapiens</i>	

BIBLIOGRAFIE:

ARDREY, R. 1967. *African Genesis*. New York: Atheneum Publishers.

MARAIS, E.N. 1969. *The Soul of the Ape*. London: Anthony Blond.

Illustrated History of South Africa: The Real Story. 1988. Cape Town: Reader's Digest.

In die 19de eeu is daar aanvaar dat die mees gevorderde vroeë beskawings dié was van die Midde-Ooste of Asië. Daar is dus aanvanklik geglo dat die eerste tekens van beskawing iewers in Asië gevind sou word. Charles Darwin (1809 – 1882) het egter voorspel dat dit die waarskynlikste is dat die mens se voorvaders iewers in Afrika geleef het. Dit was voor enige homoniede fossiele in Afrika gevind is. In 1924 is hierdie teorie van Darwin bewys.

Raymond Dart (1893 – 1988)

Raymond Dart is in Australië gebore en het in 1922 na Suid-Afrika gekom om as professor by die Anatomie Departement by die Universiteit van die Witwatersrand aan te sluit. Hy het sy studente aangemoedig om fossiele en interessante bene na hom toe te bring. Die *Northern Lime Company* was besig met uitgrawings in Taung. 'n Skedel is ontbloot tydens 'n dinamiet ontploffing van kalksteen en een van Dart se studente het die skedel na hom geneem, wat sy gekry het by die direkteur van die maatskappy se seun. Ander gedeeltes van fossiele is gevind en dit het gelei tot die ontdekking van die bekende Taung baba, wat volgens Dart eienskappe gehad het van iets wat iewers tussen 'n mens en 'n aap was. Hy het die spesie genoem *Australopithecus africanus* – die suidelike aap van Afrika.

In 1945 is Dart na Makapansgat na ontdekkings in die kalkwerke daar. Fossiele van *Australopithecus africanus* is gevind saam met fossiele van bobbejane, waarvan die meeste skedelfrakturte gehad het. Dit is moontlik veroorsaak deur 'n hou met 'n humerus van 'n bok, wat waarskynlik deur *A. africanus*, met sy klein brein, gebruik is as wapen en gereedskap. Dit is moontlik dat hy klein stukkie rots opgetel het en ook as wapen gebruik het, wat beteken dat hy die begin van die Steentydperk ingegaan het.

Robert Broom (1866 – 1951)

Robert Broom was 'n ondersteuner van Dart. Hy was 'n mediese praktisyn van Skotland wat in 1897 na Suid-Afrika gekom het. Hy was meer geïnteresseerd in paleontologie en antropologie as in die praktisering van medisyne. Hy was vir vyf jaar professor in Zoölogie en Geologie by Victoria College in Stellenbosch en is in 1934 aangestel as paleontoloog vir die Transvaal Museum in Pretoria. Hy het in 1936 begin met uitgrawings in Sterkfontein naby Krugersdorp en het 'n 2.5-miljoen jaar oue skedel uitgegrawe wat hy geklassifiseer het as *Plesianthropus transvaalensis*. Hy het dit die bynaam 'Mrs Ples' gegee, omdat hy onder die indruk was dat dit

aan 'n vroulike spesimen behoort het. Sy is egter later geherklassifiseer as ook 'n *Australopithecus africanus* en Francis Thackeray van die Transvaal Museum is in 2000 na Kalifornië om toetse te doen om te bewys dat 'Mrs Ples' wel manlik was.

'n Skoolseun, Gert Terblanche, het 'n gefossileerde palaat en tande gevind in kalkgevuilde grotte naby Kromdraai en 'n voorman by Sterkfontein het dit aan Broom oorhandig. Die kaak het groter tande gehad en was swaarder gebou as dié van die *A. africanus* en Broom het dit *Paranthropus robustus* genoem, onder die indruk dat dit 'n nuwe genus was. Daar word egter nou aanvaar dat hierdie groter aapmens deel van dieselfde genus is, maar aan 'n ander spesie van die *Australopithecus* behoort en is herdoop na *Australopithecus robustus*.

Broom het in 1947 sy werk begin in Swartkrans, wat ongeveer 1,6 km vanaf die oorspronklike ontdekking in Sterkfontein is. Baie oorblyfsels van *A. robustus* is in Swartkrans gevind en twintig jaar later is fossiele gevind wat soveel menslike eienskappe gehad het, dat dit in die genus van die mens geplaas is. Dit was die sogenaamde voorloper van die mens, die *Homo erectus*.

Homo habilis

'n Voorloper van *Homo erectus* was *Homo habilis* (*handy man*), wie se brein 50% groter was as dié van die *A. africanus*. Hy het van rowwe werktuie gebruik gemaak. Daar is 'n verskil tussen mensgemaakte artefakte en 'eoliete', wat klippe is wat onder natuurlike omstandighede ontstaan het en in hul natuurlike vorm gebruik is. Indien hitte en koue alternatiewelik op rots inwerk, kan die rots splinter en afskilfer met skerp rante. Rots in 'n rivier word ook mettertyd rond of met 'n punt geslyp en gepoleer, wat as maalstene gebruik kon geword het.

Homo erectus

Homo erectus het geleef tussen ongeveer 90 000 tot 1 miljoen jaar gelede. Hy was 'n jagter, wat moontlik van vuur gebruik gemaak het om diere, selfs so groot soos olifante, aan te jaag en hulle dan met elementêre klipwerktuie dood te maak. Klipwerktuie soos die handpik, is in die omgewing van Stellenbosch gevind. Die handpik is peervormig met 'n rowwe, skerp kant en is ongeveer 200mm lank. Dit het moontlik verskeie funksies gehad, wat kon wissel van om deur diervel te sny en been te vergruis, tot om te graawe. Stukkies wat in die maak van die pik afgekap is, is gebruik om mee te sny of te kraap.

Homo sapiens

Klas	Mammalia
Orde	Primates
Familie	Homonidae
Genus	Homo (mens)
Spesie	Sapiens (wys)

Die geskiedskrywer word nie geglo nie.

In 1955 het Dart by die *Pan African Congress in Prehistory* in Livingston, wat vandag Zambië is, verslag gelewer oor die feit dat die *Australopithecus africanus* gebruik gemaak het van wapens om sy prooi dood te maak. Hierdie uitgangspunt is glad nie aanvaar nie en kenners het beweer dat daar dierereste in die grot was omdat hiënas dit daarheen gesleep het. Robert Ardrey, 'n ondersteuner van Dart, het 'n lys van 24 punte gemaak om hierdie 'hiëna alibi', soos wat dit in daardie dae bekend gestaan het, verkeerd te bewys.

Die mens se oorsprong in die diereryk

Die mens se voorgeslagte is dus in die dierewêreld geanker. Volgens Robert Ardrey en ander naturaliste, het die mens baie eienskappe geërf van sy diere-voorouers. Indien die mens sy eie natuur wil ken, moet hy die horisonne van die dier ondersoek. Die oorspronge van nasionalisme, patriotisme en oorlog is die mens se sin vir territorialiteit. Die sosialiteit van diere

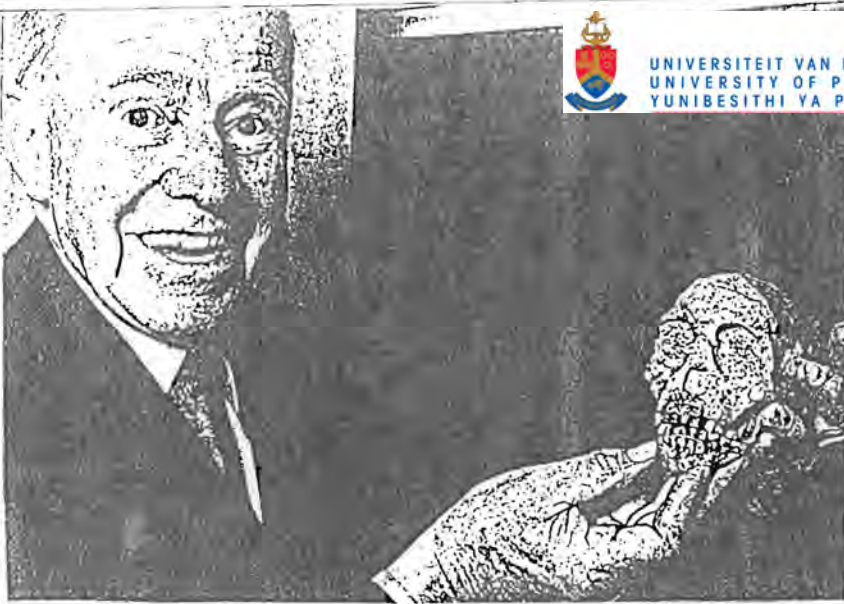
en voëls is net so deur die mens geërf. Eugene Marais (1871 - 1936) het baie waardevolle werk in hierdie opsig gedoen. Hy het vir drie jaar 'n trop bobbejane in die Waterberge bestudeer en sy bevindinge neergeskryf. In Europa is die meeste dierestudies in dieretuine gemaak. Diere agter tralies reageer nooit soos in die wilde natuur nie en die bevindinge gebaseer op hierdie studies, was nie altyd korrek nie. Die behepthed met seks, soos ervaar word onder diere in dieretuine, was een van die grondliggende premises van werk wat deur Sigmund Freud (1865 - 1939) gedoen is. Dit was egter foutief. Naturaliste soos Marais het gevind dat territorialiteit in baie gevalle eerder die optrede van diere sal bepaal as seks. Dit verskil ook natuurlik van spesie tot spesie.

Daar is vroeër geglo dat die mens se voorgangers so vredeliewend en vegetaries was, soos ander primate in sy familie. Die bestaan van die vleis-etende, moordende *Australopithecus africanus* het egter hierdie begrip verander. Die opspraakwekkendste eienskap wat die mens van die moordape gekry het, is die gebruik van wapens. Die wapen is ouer as die mens.

Antropoloë was oortuig daarvan dat die brein die eerste van die mens se ewolusionêre eienskappe was en nie die laaste nie. Die mens se postuur, dieet en lewenswyse moes voortgespruit het uit die oorspronklike gawe van 'n brein. Dertig het egter beweer dat die mens se voorvaders regop begin loop het, omdat dit nodig was vir die jag. Sy hande het ontwikkel om wapens te hanteer en hy het wapens nodig gehad, omdat sy tande en naels nie groot genoeg was nie. Die gebruik van die wapen het beteken dat meer vereistes op die senuweestelsel gemaak is vir spierkoördinasie, gevoel en sig. Die brein het vergroot en die mens het so ontwikkel. Sy fisiese eienskappe het dus eerste te voorskyn gekom en uit behoefte, het die brein daaruit ontwikkel. Die mens het dus nie die wapen geskep nie, maar die wapen die mens.

(Ardrey, 1967, p.182)

Vyftig jaar nadat hulle paaie vir die eerste keer gekruis het, het die 81-jarige Professor Raymond Dart weer kennis met die Taung kind gemaak. Dit is die kopbeen wat die waardevolste leidrade tot op hede oor die oorsprong van die mens verskaf. Die 'reunie' het in 1974 plaasgevind, met die viering deur die *Museum of Man and Science* van die 50ste herdenking na die ontdekking van die klein kopbeen by Taung in die Noord-Kaap.

(Illustrated history, 1988, p.14)

Die jaar is 1947 en by die Sterkfontein opgrawings naby Krugersdorp, bring Robert Broom (in 'n pak klere soos gewoonlik) en JT Robinson (wat kniel) 'Mev. Ples' aan die lig. Dit is die gefossileerde kopbeen wat bewys het dat 'n spesie van die mens miljoene jare gelede op die kontinent van Afrika bestaan het.

(Illustrated history, 1988, p.16)

(Illustrated history, 1988, p.15)

Haar volle naam was *Plesianthropus transvaalensis*, maar haar ontdekker Dr. Robert Broom, het haar Mev. Ples genoem. Later is dit bewys dat sy van dieselfde spesie as die Taung kind was.

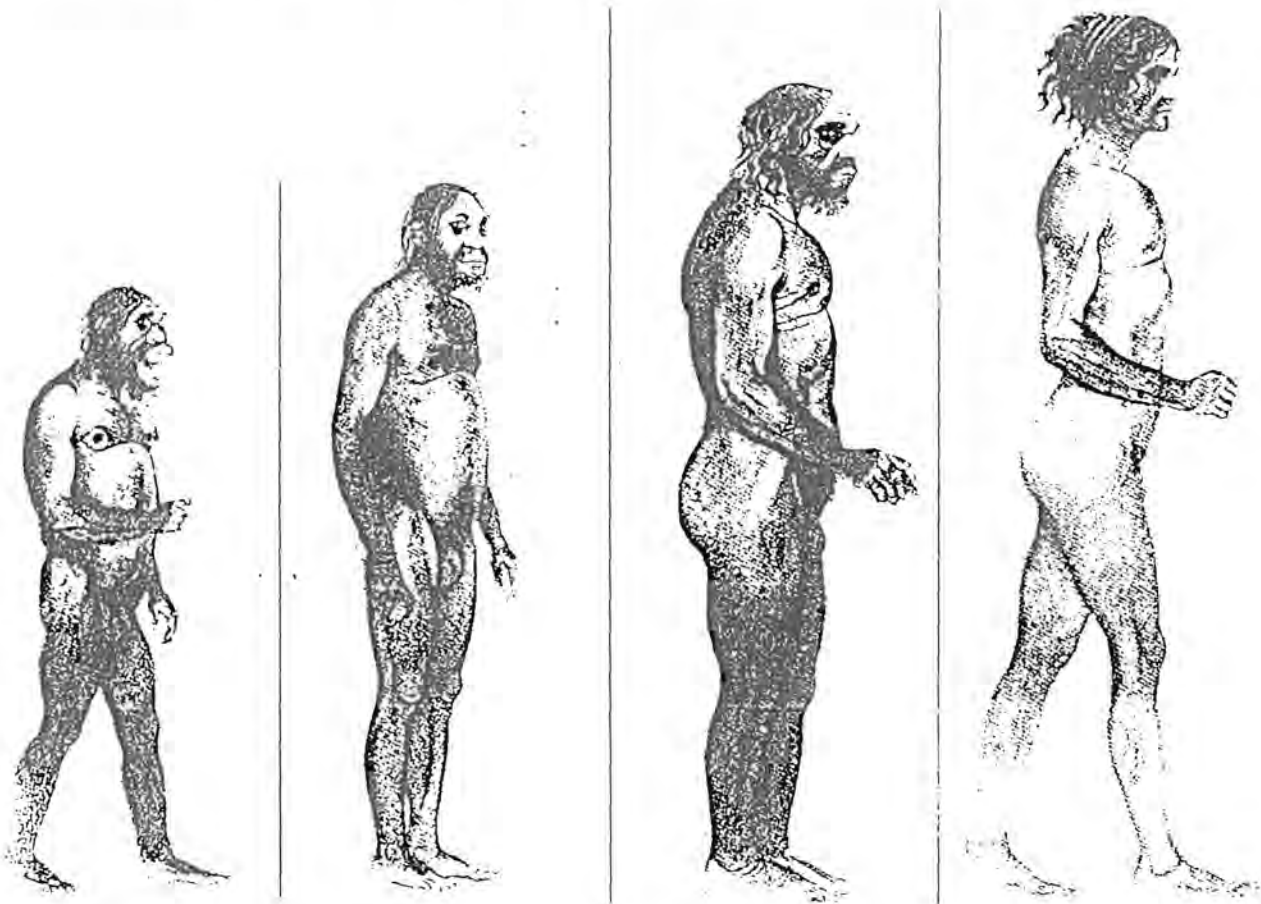
Die familieboom van die mens

Australopithecus africanus

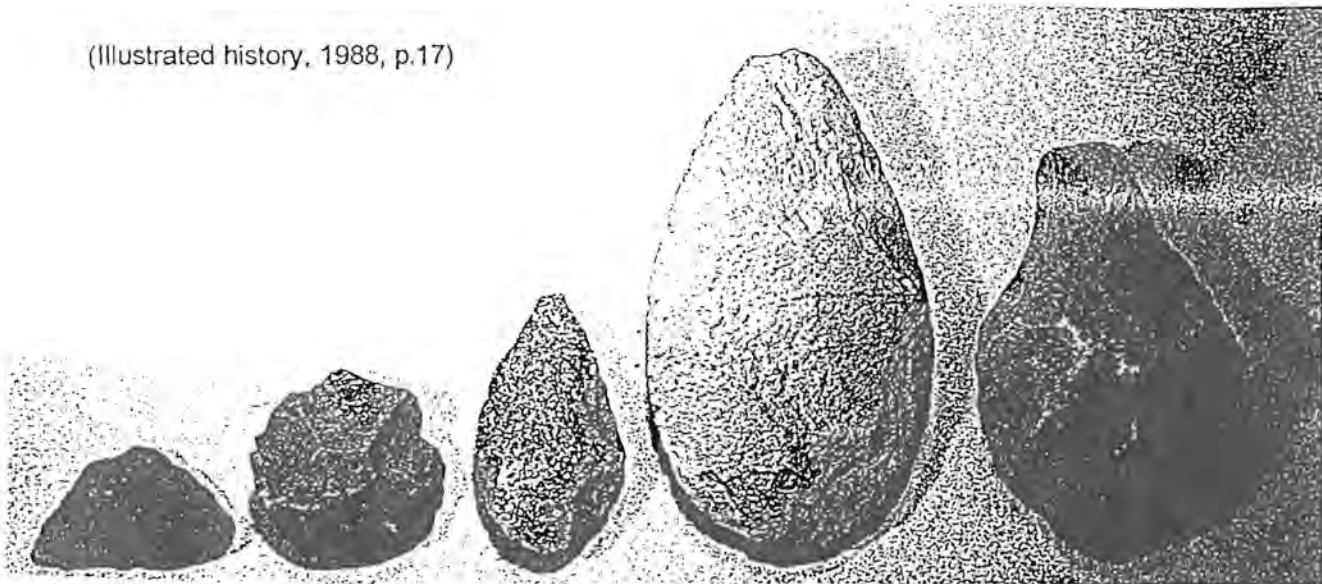
Homo habilis

Homo erectus

Homo sapiens sapiens

(Illustrated history, 1988, p.17)

Die eerste gereedskap

(Illustrated history, 1988, p.19)

GEVOLG VAN DIE ONTDEKKING VAN DIE PROTOMENS

Veranderende leerstellings

In die 18de eeu het die mense geglo dat die samelewing die werk van die mens self is. Dit was rewolusionêr, omdat daar in die Middeleeue geglo is dat die samelewing die werk van God of van die koning was. In die twintigste eeu was daar egter mense wat beweer het dat die mens die werk van die samelewing is.

Jean-Jacques Rousseau (1712 - 1778) was behep met die edelheid van die barbaar (*noble savage*). Volgens hom word die mens goed geskape, maar word hy boos as gevolg van sy eie toedoen. Primitiewe mense behou volgens hom hul moraliteit en beskaafde mense verloor dit.

Met rasionalisme kon alles betreffende die mens verduidelik word: die oorsaak van misdaad is in armoede gesoek; die oorsaak van oorlog is in imperialisme gesoek; politieke instellings was as gevolg van klassestryd, vroeë emosionele verhoudings het gelei na onvriendelike gesindhede; 'n proteïentekort was die oorsaak van kannibalisme; jeugmisdadigers het nie genoeg liefde as kinders gekry nie; die stadslewe het na allerlei euwels gelei en primitiewe eenvoud het goedheid voortgebring. Die samelewing was die werk van die mens of die mens was 'n produk van die samelewing. Volgens die nuwe bevindinge kon menslike optrede egter nie met sekerheid toegeskryf word aan redes wat in die menslike ondervinding lê nie.

Thomas Jefferson (1743 – 1826) het dieselfde onskuldige beeld van die Amerikaanse landelike familie voorgedra. Karl Marx (1818 – 1883) is beïnvloed deur die premisse dat as die mens se aard vredeliewend en goed is, dit die sosiale samelewing waarin hy woon moet wees wat vir sy vyandigheid verantwoordelik is. Die aard van die mens se samelewing word bepaal deur die besit van eiendom en produksie. Die aard van die mens self word dus bepaal deur die besit van kapitaal. Terwyl daar private besittings is, sal die mensdom altyd verdeel bly in die twee groepe van uitbuiters en mense wat uitgebuit word.

Africanus vs. robustus

Taung is op die rand van die Kalahari woestyn. Die kans dat die *Australopithecus africanus*, waarvan fossiele daar gevind is, dus 'n boombewoner was, is skraal. Hy was nie 'n gevorderde boomwonende aap, met 'n aap se slagtannde nie. Sy tande was ongeveer so groot soos 'n mens s'n met emalje van ongeveer 1mm. 'n Vegetariër het tande wat geskik is vir eindelose gekou om genoeg lae-kalorie voedsel in te kry om sy liggaamsgewig te onderhou. Dertien tot die gevolgtrekking gekom dat hy karnivoor was, omdat daar nie genoeg plantegroei was om hom aan die lewe te hou nie. Die oorblyfsels van bobbejane, ens. is saam met sy fossiele in grotte gevind. Die mens se regop posisie is gekombineer met 'n klein brein.

Die *Australopithecus robustus* was egter groter en lomper en sy tande was dié van 'n herbivoor. Sy kaak was ingerig om ewig te kou en kan meer vergelyk word met 'n bosbewonende primate. Sy tande het groewe gehad, wat veroorsaak is deur sand, wat hy saam met die wortels wat hy geëet het, ingekry het. Die *africanus* se tande was egter glad en gepoleer, soos dié van 'n roofdier.

Geologiese tyd

Die Mioseen was idillies en het 'n hoër reënval as vandag gehad. Dit was die tyd van die groot aap, die *Proconsul*, wat op die grond van vrugte geleef het. Mioseen Kenia is al beskou as die oorspronklike paradys.

Die reënval het verminder en woude het gekrimp. Die savannah en die woestyn het gesprei. Die mens in sy primateverlede, moes uit die woude en bosse kom. Party van die ape het op die grond gebly en ander het in die bome in gevlug. Die boombewoners moes spesialiste word, het

aangepas om in die bome te woon en het die grondbewoners uit die woude gejaag. Die grondbewoners is die velde van die savannah in; hulle was generaliste en het lank gesukkel om aan te pas. Die boombewoners was egter vir ewig gevangenes van die woud.

Tydens die geologiese era van die Plioseen het Afrika 'n droogte van 12 miljoen jaar ondervind. Daar is geen fossielrekords van daardie tyd nie, omdat water nodig is vir fossilering. 'n Klein gedeelte van die woud het egter in die middel van Afrika behoue gebly. Die boomaap het in daardie gebied gebly, maar is voortdurend bedreig. Uiteindelik was die boombewoners 'n ewolusionêre mislukking. Dink aan die gorilla wat vandag besig is om uit te sterf. Die grondbewoners het ontwikkel, begin vleis eet en van wapens gebruik gemaak. Hulle was 'n ewolusionêre sukses, waaruit die mens ontwikkel het.

Daarna het die reënseisoen van ongeveer een miljoen jaar, die Pleistoseen, gevolg. Dit is die tyd van die mens, vreemde weersomstandighede en ystydperke.

Geologiese bewyse dui daarop dat *Australopithecus* geleef het in die vroeë deel van die Pleistoseen van Afrika, 'n tydperk tot ongeveer 'n miljoen jaar gelede.

Kain en Abel

Die nageslag van die grondbewoner was die karnivore *Australopithecus africanus* en dié van die boomaap was die herbivore *Australopithecus robustus*. Die analoog kan gemaak word tussen moordende Kaïn en vredeliewende Abel. Kaïn het vir Abel verslaan en geboorte aan die mens geskenk.

Eienskappe van 'n mens

Groot glutus maximumus om lyf regop te hou en te manipuleer
Bipodaal
Groot brein
Plat voete
Oogtande in plaas van slagtande
Stereoskopiese visie

Tyd, die dood en straling.

Die grootste rede hoekom ewolusie deur die mens moeilik aanvaar word, is omdat die konsep van die tyd wat daarby betrokke is, nie relatief tot die mens self is nie. Dit is moeilik om die gedagte van biljoene jare, selfs 20 miljoen jaar, te begryp. Die mens se geskiedenis en kultuur kan maar 'n paar duisend jaar teruggeneem word.

Voor 'n sekere tyd in die geskiedenis van lewende dinge, het die dood nie bestaan nie. Alge en amoeba bestaan voortdurend. Dele groei uit en breek af, maar die organisme as sulks sterf nie werklik nie. Konflik en vrees was ongeken. Wesens het ontstaan wat hul eie soort kon voortplant (eierlêers). Die individu en individualiteit beteken variasie, dood en seleksie.

Jean Baptiste Antoine Lamarck (1744 – 1829) het voor Darwin die ewolusieteorie bekendgestel. Volgens hom het alle spesies een uit 'n ander ontwikkel – die spesiale uit die algemene, die komplekse uit die eenvoudige. Sy teorie oor die kameelperd is die bekendste. As gevolg van kompetisie met ander diere vir weidingsruimte, het die kameelperd 'n langer nek gegroei om hoër blare by te kan kom. Sy nageslag het dit geërf en nog langer nekke ontwikkel.

Darwin het natuurlike seleksie bekendgestel. Wysheid, vooruitgang en waardes bestaan, omdat minderwaardige wesens nie toegelaat word om aan te teel nie. Die dood is dus behulpsaam met natuurlike seleksie. Genes dra egter meer waarde en die mutasie van een geen kan die organisme verander. In die meeste gevalle is 'n mutasie skadelik en die organisme sterf daarvan, maar goeie mutasies word deur natuurlike seleksie behou en bevoordeel.

Die pepermot in Engeland was die kleur van 'n ou boomstam. Die boomstamme het egter sedert die Industriële Rewolusie swart begin word van roet in die lug. 'n Swart mutasie van die mot het ongeveer 150 jaar gelede tevoorskyn gekom. Hierdie mutasie is vandag volop, terwyl die oorspronklike kleur baie skaars is. Die omgewing het verander, 'n mutasie het ontstaan en die dood het ingetree.

Straling (kosmies of son) is ewig en kon mutasies veroorsaak het.

Datering

Die sogenaamde Piltdown mens is 'n fossiel wat in 1913 deur Charles Dawson by Piltdown, Sussex, Engeland "ontdek" is. Daar is aangevoer dat dit die vroegste oorblyfsels van 'n Europese homoniede was. Wetenskaplikes het in 1953 bewys dat die fluoriedinhoud van verskillende dele van die *Piltdown* mens verskil het. Dit was dus nie die fossiel van een wese nie en is as 'n skelmstreek bewys.

VRAE:

Watter eienskappe sou u gebruik om 'n mensagtige fossiel as *Homo* te klassifiseer?

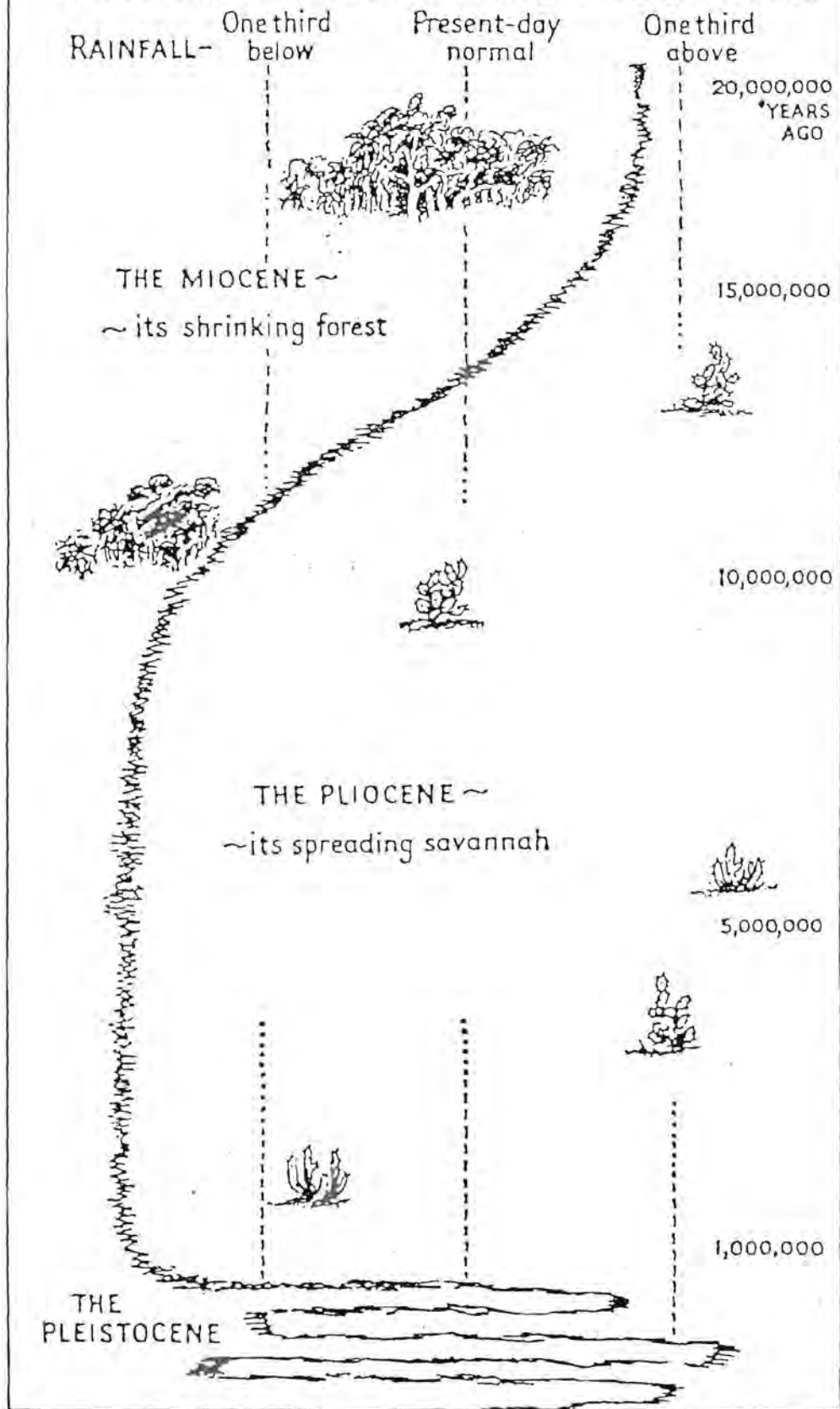
Behoort die genus *Australopithecus* onder die genus *Homo* te resorteer?

Moet fossiele vanaf die terrein verwyder word?

Wie is die geregtigde eienaar van 'n fossiel?

AFRICA: THE LAST TWENTY MILLION YEARS

(Ardrey, 1967, p.227)

WEEK 5

LESING

KHOI-SAN

VELDWERK: Besoek African Window

TREFWOORDE:

Boesman
Hottentot
Khoi
San

Vervoeringsdans / transdans
Teriaantroop
Sjamaan

BIBLIOGRAFIE:

Illustrated History of South Africa: The Real Story. 1988. Cape Town: Reader's Digest.

LEWIS-WILLIAMS, D. DOWSON, T. 1989. *Images of Power*. Johannesburg: Southern.

MARAIS, E.N. 1969. *The Soul of the Ape*. London: Anthony Blond.

Die seevlak van die kuslyn van suidelike Afrika was 20 000 jaar gelede 100 meter laer as wat dit vandag is. In hierdie area was daar volop reptiele, insekte, voëls en soogdiere, sowel as *Homo sapiens*, wat in die grootste gedeelte van sub-Sahara Afrika teenwoordig was. Die afstammeling van hierdie area se oorspronklike menslike bevolking is vandag bekend as San.

Die San was jagter-versamelaars en die laaste oorblyfsels, bekend as die Boesmans, oorleef vandag nog in klein groepies in die Kalahari Woestyn. Hulle fisiese voorkoms (en dié van die verwante Khoikhoi) is anders as die Bantoe-sprekers. Hulle het 'n kleiner postuur, ligter velkleur en 'n unieke kliek-taal. Hulle was verteenwoordigend van die Steentydperk, totdat hulle in aanraking gekom het met ander bevolkingsgroepe. Hulle het nie van metale gebruik gemaak nie, hul wapens was van hout, been of klip gemaak, hulle het nie mak diere aangehou nie en het ook nie gewasse aangeplant nie. Hulle het geen pottbakkerswerk gemaak nie en het volstruiseierdoppe gebruik om vloeistowwe in te hou en te bêre.

Hulle was hoofsaaklik nomadies en het hulle gebiede verskuif op soek na wild en plantaardige voedsel. Hulle het daarom geen permanente nedersettings gebou nie. Argeologiese navorsing het bewys dat hulle rotsskuilings as tydelike woonareas geruik het, alhoewel oop kampe ook gevind is. Hulle het in klein familiegroepe van 15 – 25 mense gewoon en was 'n gemeenskap gebaseer op gelykheid. Die sjamaan het egter 'n belangrike rol vervul. Hy was daarvoor verantwoordelik om die siekes te genees, asook vir waarsêerskuns.

Ongeveer 2 000 jaar gelede het 'n rewolusie in hul sosiale en ekonomiese stelsels ontstaan toe groepe in die noordelike dele van wat vandag Botswana is, begin het om vee te verkry en te teël. Dit word aanvaar dat skape uit die Soedan in die noorde verkry is en dat beeste van die Bantoe-sprekers uit die ooste verkry is. Hierdie pastorale rewolusie het die ontwikkeling van die gedagte van individuele eienaarskap bevorder; 'n konsep wat teen die tradisies van die San was, waar alle hulpbronne die gemeenskaplike eiendom van die samelewing was. In jagter-versamelaar gemeenskappe is elkeen ongeveer gelyk, maar eienaarskap van vee het gelei tot die ontwikkeling van 'n sosiale hiërargie.

Die pastoraliste, of Khoikhoi (mans van mans), het begin om suid te trek op soek na nuwe weivelde. Hulle het in konflik gekom met die jagter-versamelaar San. Kompetisie vir wild het ontstaan, want alhoewel die Khoikhoi vee gehad het, het hulle gewoonlik slegs van hulle eie vee geslag vir spesiale seremoniële rituele. Hulle het daarom wild nodig gehad vir hul daaglikse voeding. Hulle troppe het die weivelde, waarvan wild afhanklik was, uitgedun en die San het begin om rooftogte op die vee van die Khoikhoi uit te voer.

Toe die Nederlanders in die 17de eeu in Suid-Afrika aangekom het, was daar nog 'n duidelike sosiale onderskeid tussen die Khoikhoi en die San. Die term 'San' is gebruik deur die Khoikhoi om mense aan te dui wat nie vee gehad het nie en dus in die diens van die ryker Khoikhoi moes tree. Die Nederlandse kolonialiste het alle klein geel mense wat hulle in die Kaap teëgekom het, 'Hottentots' genoem na aanleiding van die taal wat hulle gepraat het. Die term wat later deur kolonialiste gebruik is om die San te beskryf, was 'Boesmans' vanaf die Nederlandse *boschjesmans*.

Die Khoikhoi was verspreid langs die hoof kusgebied en die San in daardie area is deur die Khoikhoi ge-assimileer. Die res van die San groepe het na die binnelandse berge en woestyne gevlug.

Die Khoikhoi het yster geruil van die Xhosa in die ooste vir beter wapens en koper van die Tswana in die noorde vir ornamente. Dagga (*Cannabis sativa*) was nie inheems tot Suid-Afrika nie en is vir die eerste keer waarskynlik in Mosambiek deur Arabiese handelaars bekendgestel. Dit blyk dat dit 'n waardevolle dwelmmiddel geword het, wat boonop gebruik is as kruiemiddel vir 'n verskeidenheid van siektes. Die Khoikhoi het te veel rondgetrek om dit self aan te plant en het dit geruil van die Xhosa aan die ander kant van die Groot Visrivier. Hulle het dit eers gekou en tee daarvan gemaak en later begin rook, nadat westerlinge die pyp aan hulle bekendgestel het.

60 jaar nadat Jan van Riebeeck in 1652 aan die Kaap geland het, was die eeu-oue sosiale en ekonomiese orde van die Skiereiland Khoikhoi aan skerwe. Die Khoikhoi bevolking van die Wes-Kaap is onder andere uitgeroei deur 'n pokke epidemie in 1713 – 'n siekte waarteen hulle min weerstand gehad het.

'n Groot gedeelte van rotskuns en gravures in suidelike Afrika, was die werk van die San, alhoewel sekere elemente aan die Khoikhoi toegeskryf kan word. Dit is oorspronklik geglo dat die redes vir hierdie kunsvorm gevind kon word in die mens se inherente begeerte om homself op een of ander manier uit te druk – kuns vir kuns se onthalwe – of om beheer uit te oefen oor die diere wat in die kuns uitgebeeld word. Huidige navorsing toon dat 'n groot gedeelte van hierdie kuns verband hou met die vervoeringsdans of transdans, wat nogsteeds 'n belangrike deel vorm van die San se reaksie op omgewingsdruk.

Die sjamaan in vervoering (*trance*) is 'n belangrike skakel tussen die wêreld van geeste en die alledaagse wêreld. Gedurende hierdie vervoering word baie pligte uitgevoer: siekes word gesond gemaak, daar word met die geesteswêreld gekommunikeer, inligting word ingesamel en waarsêerskuns word beoefen en aan die groep oorgedra deur die medium van rotskuns en gravures.

Die beelde wat die sjamaan tydens sy vervoering sien, is op die rotswande gevef en het nie altyd die werklikheid verteenwoordig nie. Tekeninge van mans met diereienskappe word gereeld gevind en verteenwoordig die denkbeeldige verandering wat die sjamaan ondergaan terwyl hy in vervoering is.

Kontak met ander mense is later ook in rotskuns in die vorm van vee en gewere uitgebeeld. Tekeninge was monokroom, bikroom of polikroom. Pigmente wat gebruik is, was ysteroksied vir geel en rooi, mangaandioksied vir swart en samestellings van kalsium en magnesium vir wit. Hulle het waarskynlik hierdie pigmente gemeng met 'n bindingsagent soos albumien, plantsap, uriene of bloed. Verf is op 'n verskeidenheid van maniere aangewend deur van stokke, vere of vingers gebruik te maak.

Die vroegste tekeninge is in Namibië gevind en is tussen 25 000 en 27 000 jaar oud. Die kunstradisie het in die middel van die 19de eeu geëindig toe die laaste van die San kunstenaars dood is.

Geheue

Ons oorsprong in die diereryk was hoofsaaklik geleë deur die vertrouwe in instink. Die leerproses speel 'n belangrike rol in alle dierelewe: 'n amoeba kan 'leer'. Alhoewel hierdie leerproses instink versterk en sy geërfde voorskrifte aanpas by omstandighede van tyd en plek, bly dit nog steeds die instink wat lei. In die progressiewe primate en in baie roofdiere was hierdie antieke wysheid, wat in die genes vasgevang is, nie goed genoeg nie. Daar het konflik ontstaan tussen wat Marais genoem het die 'ou' verstand; die geërfde diereverstand, en die 'nuwe' verstand, wat deur individuele ondervinding ontwikkel het.

Die nuwe verstand maak die menslike bereiking van aanpasbaarheid tot elke moontlike omgewingstoestand moontlik. As ons genetiese wysheid vir ons geen inligting kan bied oor hoe om 'n nuwe stand van sake te hanteer nie, kan ondervinding en onderrig dit doen. Marais se studies van bobbejane het gewys dat hulle net soos mense, deur ondervinding en onderrig, suksesvol kan wees. 'n Hooffunksie van enige samelewing, menslik of sub-menslik, is opvoeding. Opvoeding van die stadiggroeiende jeug van hoër primate word bewerkstellig deur tradisies van die hele trop.

Marais het twee eenvoudige terme uitgedink, naamlik filetiese en kousale geheue (*phyletic and causal memory*). In biologie word daar gepraat van filogenese of ontwikkelingsleer wanneer daar verwys word na die geskiedenis van 'n spesie en sy voorafgaande spesies. Ons is onbewus van die oorsaak van 'n filetiese herinnering, omdat die geheue self in ons genetiese samestelling gedra word as 'n produk van ewolusionêre krisisse van die verlede. Filetiese geheue vorm die onbewuste gedeelte van die dierepsige. Kousale geheue is die bewuste gedeelte wat ontstaan uit ondervindings in die dier se leeftyd. Die storie van die psigiese ewolusie is die geleidelike opkoms van kousale geheue oor filetiese geheue.

Filetiese geheue is Marais se term vir wat ons sal noem instink. Die grootste gedeelte van die optrede van hoër 'nie-primate' soogdiere word bepaal deur instink. Dit is die geneigdheid, wat deur oorerwing gevestig is, om op 'n sekere definitiewe manier op te tree as gekose reaksie op sekere normale omgewingstoestande. Die optrede van miere word deur instink geleë. Daar is geen beeld in hul geestesoor van die einddoel, wat die resultaat van hul optrede sal wees nie. 'n Vink wat mak grootgemaak is, het steeds die instink om 'n pragtige nes te bou, alhoewel hy nog nooit 'n voltooide nes gesien het nie. Spesies met 'n sterk filetiese geheue is van die begin van hul lewe toegerus met al die komplekse herinneringe wat hulle nodig het om te oorleef.

Kousale geheue is die vermoë om die verband tussen oorsaak en gevolg te memoreer. Dit is die vermoë om individuele herinneringe te versamel en kan nie geërf word nie. Optrede van voëls word nog bepaal deur instink, maar daar is reeds 'n vorm van individuele, kousale geheue. Kousale geheue is dominant in primate. As primate gebore word, is hulle hulpeloos. Sonder onderrig weet 'n primate nie waar om vir kos te soek of wat om te eet, waar om skuiling te soek, of hoe om gevaar te herken nie en selfs sy seksuele sin is nie korrek geörienteer deur oorerwing nie. Die mens het nog die fisiese eienskappe wat nodig is vir sy instink, maar het afgeleer om dit te gebruik.

Spesialisasie geskied nie sonder nadele nie. Die pyn van die menslike bewussyn is akute en het geleë tot die gebruik van dwelmmiddels met die doel om euforie en 'n gevoel van geluk en welsyn voort te bring. Dit is die universele remedie teen die pyn van bewustheid.

Marais het die Boesman as volg beskryf:

They are the embodiment of mental misery. Their dances are funeral processions and their favourite music a monotonous wail of misery. Never was a race so quickly and effectively devastated by habits of intoxication. From dagga they started using the white man's intoxicants, alcohol and tobacco and bartered their means of livelihood.

KHOI-SAN KUNS

BIBLIOGRAFIE:

LEWIS-WILLIAMS, D. DOWSON, T. 1989. *Images of Power*. Johannesburg: Southern.

LIEBENBERG, L. 1990. *The Art of Tracking: The origin of Science*. Cape Town: David Phillip.

Europese wanopvattinge

Daar was vurige geskille in die verlede oor die identiteit van die kunstenaars van rotskuns in suidelike Afrika. Daar is gereeld beweer dat eksotiese mense die kuns gemaak het, omdat daar geglo is dat die Boesmans te 'primitief' was om die vermoë te hê om sulke sensitiewe kuns te kon voortbring. In 1655 het Jan Wintervogel, wat deur Jan van Riebeeck op 'n ontdekkingsreis gestuur is, die Boesmans beskryf as mense met 'n baie klein postuur, wat skaars aan die lewe bly, wild is en sonder hutte, vee of enige iets anders in die wêreld bestaan. Die sendeling Henry Tindall het in 1856 aan 'n gehoor in Kaapstad vertel:

He has no religion, no laws, no government, no recognised authority, no patrimony, no fixed abode ... a soul, debased, it is true, and completely bound down and clogged by his animal nature.

Dit is ook geglo dat hierdie kuns uitlanders uitbeeld. Die Abbé Henri Breuil, een van die invloedrykste figure in die studie van prehistoriese kuns in Europa en elders, het geglo dat hy uitbeeldings van Minoërs, Feniciërs en ander Mediterreense mense kon identifiseer in suidelike rotskuns.

Die Wit Dame van Brandberg is in 1917 ontdek deur Renhardt Maack, wat besig was om 'n kaart van hierdie beroemde berg in Namibië voor te berei. Breuil het Brandberg in 1947 besoek en het beelde van ruïnes van Minoërs en Griekse stede opgeroep.

Onlangse navorsing toon dat die Wit Dame manlik is en 'n pyl-en-boog dra. Alhoewel sy onderbene wit geveer is, het Boesmans nie altyd kleur realisties gebruik nie. Die beroemde Wit Dame van die Brandberg is dus nóg 'n dame, nóg wit.

Boesmangeloof

/Kaggen is die belangrikste suidelike godheid. Hy het alles geskep en gedra homself nie altyd nie. 'n Vertaling van die woord beteken 'hottentotsgod' en dit het daartoe gelei dat mense geglo het dat die Boesman die hottentotsgod aanbid, vandaar die naam in Afrikaans. /Kaggen is nie hierdie insek nie, maar dit is slegs een van sy baie manifestasies. Hy kan baie ander vorms aanneem. Die Boesmans glo in geeste van dooies, maar nie as deel van voorvaderaanbidding nie. Daar word geglo dat hierdie geeste siekte en dood bring en dat die sjamaan almal beskerm deur 'n rituele transdans uit te voer. Geloof is 'n deel van die weefsel van alledaagse bestaan. Daar is nie 'n duidelike onderskeid tussen die heilige en sekulêre nie. Hulle geloof en houdings teenoor die bonatuurlike is belangrik om 'n behoorlike begrip van hul kuns te hê.

Kuns

Die simpatieke-towerkuns verduideliking vir die betekenis van die kuns, stel voor dat mense uitbeeldings van diere gemaak het voor 'n jagtog, omdat hulle geglo het dat die aksie van uitbeelding of as hulle boë skiet na hierdie uitbeeldings, sukses in die jag sal verseker. Hierdie verduideliking is vanaf Europa na Afrika gebring, maar daar was geen bewyse dat die Boesmans in hierdie tipe towerkuns geglo het nie.

Nog 'n verduideliking is dat die Boesmans uitgebeeld het net wat hulle wou: jagtogte, gevegte, danse, amusante gebeurtenisse, vleisdiere en nou en dan 'n mitiese figuur. Die kuns word hierdeur verlaag na amusante vignettes en absurde kommentaar oor rotskuns was die gevolg daarvan.

Daar is verskeie redes hoekom sulke kommentaar die beginsel van Boesman rotskuns verdraai, maar die belangrikste daarvan is dat hierdie kuns deur Westerse oë gesien is. Dit is nie moontlik om die betekenis van 'n kunswerk te verstaan, sonder ten minste leiding van die kunstenaar of 'n volkome begrip van die kultuur waaruit dit kom nie.

Taal

In die jare 1870 het Dr. Wilhelm Bleek, 'n Duitse taalkundige, baie van die Boesman se geloof gedokumenteer. 'n Mens moet onthou dat hierdie gelowe nie op enige manier vergelyk kan word met verduidelikings soos wat in Westerse terme en taal uitgedruk word nie. Boesmans gebruik baie metafore in hul verduidelikings, wat vergelyk kan word met 'n uitdrukking soos 'jakkals trou met wolf se vrou.' Hulle denke en gelowe was selde so eenvoudig as wat dit gelyk het.

Transdans

Beide tekeninge en gravures word nou verbind met die aktiwiteite van medisynemense of sjamaans. 'Sjamaan' is 'n Tungus woord van sentraal Asië en is in antropologiese literatuur aanvaar as 'n beskrywing van iemand in 'n jagter-versamelaar gemeenskap wat in 'n trans ingaan om mense te genees, die toekoms te voorspel, die weer te beheer en goeie jag te verseker. Boesman-sjamaans is nie 'n bevoorregte klas nie. By 'n transdans sit die vrouens gewoonlik om 'n sentrale vuur en klap die ritme van spesiale liedjies. Die mans dans in 'n sirkel om die vrouens. Daar word geglo dat die klanke 'n bonatuurlike krag of sterkte in werking stel, wat in die liedjies en in die sjamaans self woon. Hierdie krag rys op in die sjamaan se ruggraat en hy gaan in 'n trans in. Dit gaan soms gepaard met 'n bloedneus. Boesmans gebruik vandag selde hallusinogene, maar hulle het dit moontlik in die verlede gebruik. Hulle maak in plaas daarvan staat op hiperventilasie, intense konsentrasie en ritmiese danse om hul bewustheidstoestand te verander. 'n Metafoor vir 'n trans is 'om bederf te word' of 'om dood te gaan'.

Sjamaans lê hulle bewende hande op almal teenwoordig om siekte uit mense in hulself te trek. Hierdie siekte word dan met 'n gil uit hul liggame gewerp deur 'n opening in die nek. Die siekte keer terug na sy oorsprong, wat onbekende kwaadwillige sjamaans en geeste van dooies is. Alles draai eers in die rondte en die sjamaan sien spirituele diere wat in die donkerte staan. Dan gaan hy onder die grond, verlaat die draaiende wêreld en betree die geestelike wêreld waar allerhande gedrogte woon, soos mense wat in leeus verander is, bytende slange, groteske geeste van dooies en die god self, vreesaanjaend en vuil. Die sjamaan verander soms in 'n mamba om te oorleef. Hy keer na sy liggaam terug en raak aan die slaap. Die volgende dag is hy volkome herstel en kan hy aan mense van sy ondervinding vertel of dit deur kuns uitbeeld.

Boesman kuns was waarskynlik as gevolg van 'n kragtige emosie wat in rustigheid onthou word. 'n Ou Boesman vrou het in 'n onderhoud in 1985 daarop aangedring dat alle tekeninge deur sjamaans gedoen is. Gewone mense, volgens haar, het nie geverf nie.

Daar word geglo dat die sjamaan krag en sterkte het. Leerjonge van die sjamaan neem van sy krag op, maar die pyn en ondervindinge wat vir hulle wag in die spirituele wêreld is vir party te vreesaanjaend en hulle verlaat die soektog.

Groot wilde diere, soos die eland, het ook krag volgens hulle. Deur die gebruik van die bloed van sulke kragtige diere, kan die sjamaan sy tekening met die dier se krag deurweek. Krag vloei van die dier, deur sy bloed na die tekening waar dit gestoor word en dan van die tekening af na die sjamaan in sy trans. Boesman rotskuns is die brug tussen twee wêreldes.

Die drie stadiums van 'n trans

Stadium 1: Entopties

Mense, ongeag van hul kulturele agtergrond, sien entoptiese fenomene. Dit is glimmende geometriese vorms wat insluit sigsagvorme, chevrons, kolle, roosterpatrone, wortekse en U-vorme en word ervaar in gloeiende, glinsterende, bewegende en soms vergrotende patrone. Hierdie vorms is gedurig teenwoordig in Boesmankuns.

Stadium 2: Konstruele

Mense probeer om sin te maak uit entoptiese fenomene deur hulle in voorwerpe, waarmee hulle bekend is, te verwerk. Die bzz-geluide waarmee 'n trans gepaard gaan, word gereeld ontleed as bye. Bye is vir die Boesman 'n simbool van krag. In een tekening is 'n sigsag patroon verwerk in 'n slang met 'n bokkop.

Stadium 3: Entoptiese fenomene en ikone

Ikoniiese hallusinasies blyk dinge van die geheue af te lei en word gereeld geassosieer met kragtige emosionele ondervindinge. 'n Worteks of roterende tunnel word ervaar en sjamaans praat van 'n gat in die grond waar hulle ingaan. Aan die kante van die worteks, verskyn mense en diere spontaan. Ikone word soms met entoptiese fenomene geïntegreer. In Boesman rotskuns word hierdie twee fenomene gereeld gekombineer.

Een van die eienskappe van 'n diepe vervoering is die vermenging van verskillende visuele hallusinasies. Dit is gereeld menslike en diere vorms. Boesmankuns bevat talle uitbeeldings van mense met dierlike eienskappe. Dit word teniaantropie genoem.

Kuns en wetenskap

Kuns het nie net moontlik 'n rol gespeel in die oordra van wetenskaplike inligting in jagter-versamelaar gemeenskappe nie, maar daar blyk ook 'n ooreenkoms te wees tussen die intellektuele prosesse betrokke in wetenskap en kuns.

Die aanpasbare waarde van kuns berus moontlik op die feit dat die estetiese plesier wat daaruit verkry word, nie slegs is as gevolg van die oordra van nuttige inligting nie. Estetiese plesier het 'n kwaliteit wat maak dat mense dit herhaaldelik geniet. Jagter-versamelaars deel hul kennis en ondervinding met mekaar deur stories om die kampvuur te vertel. Die direkte oordra van nuttige inligting of formele opvoeding het min daarmee te doen, maar baie kennis word indirek in 'n ontspanne, sosiale konteks verkry. Kuns as manier om stories oor te dra verskaf estetiese plesier ongeag of die inligting wat oorgedra word nuttig is aldan nie.

Dit is belangrik om te onderskei tussen kennis gebaseer op induktief-deduktiewe beredenering en kreatiewe wetenskap, wat gebaseer is op hipoteties-deduktiewe beredenering. In die bestaan van jagter-versamelaars is die belangrikste gedeeltes van natuurlike wetenskap dié van plantewetenskap en van dierelewetenskap.

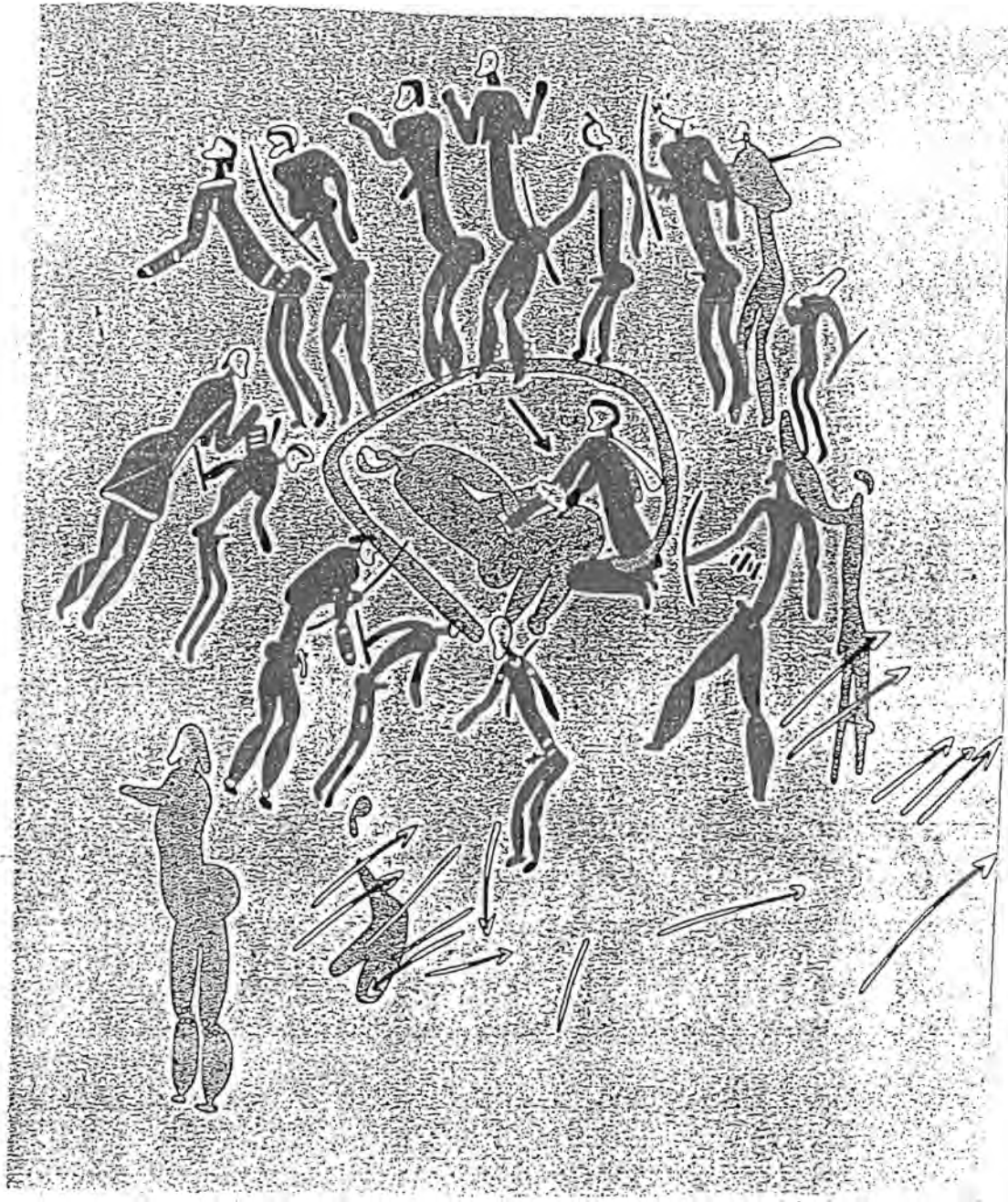
Om plante te versamel vereis baie kennis, maar relatief min vaardigheid. Kennis van eetbare plante kan verkry word deur die leer-en-probeer (*trial and error*) versameling van kennis, gebaseer op die induktief-deduktiewe beredenering. Kennis wat op hierdie manier verkry is, kan van een geslag tot die volgende oorgedra word. Die versameling van voedsel vereis nie verbeeldingryke teorieë om nuwe feite, gebaseer op die hipoteties-deduktiewe beredenering, te verduidelik of te voorspel nie.

Alhoewel plantewetenskap staties is, is dierelewetenskap aan die ander kant dinamies en behels dit veranderlikes en voortdurende verandering. Behalwe van inligting wat op direkte waarnemings, assosiasies en herkenning van seine gebaseer is (induktief-deduktief), vereis spekulatiewe spoorsonde ook dat seine geïnterpreteer moet word in terme van kreatiewe hipoteses (hipoteties-deduktief).

Die kritiese of rasonele tradisie van wetenskap kan nagegaan word tot die vroeë Griekse filosofiese skole. Eienskappe van die wetenskaplike benadering is vryheid van denke, kritiese debat en rasonele gesprek. Histories is die Ioniese skool die eerste waar leerlinge van die een geslag tot die volgende, hul meesters gekritiseer het. Dit is eens aanvaar dat die geloofstelsel van prehistoriese jagter-versamelaars gedomineer is deur bygeloof en irrasionele gelowe en dat hulle gereageer het op 'n basis van baie beperkte inligting, waarvan 'n groot deel verkeerd was. Die kritiese benadering van spoorsoners in die Kalahari vandag, stel voor dat die rasonele tradisie van wetenskap moontlik deur jagter-versamelaars beoefen is, lank voordat die Griekse filosofiese skole gestig is.

Die 'Wit Dame van die Brandberg' (na H. Pager)
(Lewis-Williams, 1989, p.5)

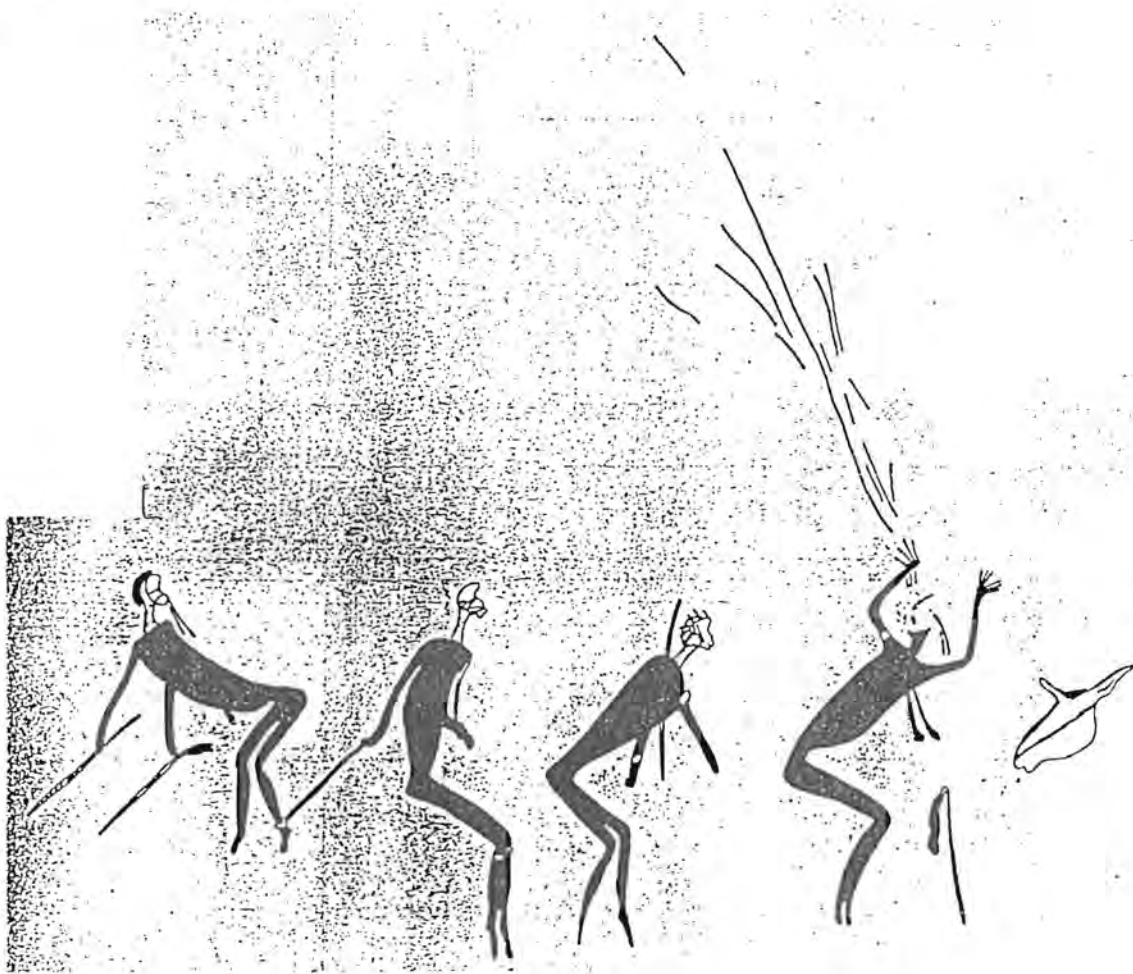

(Lewis-Williams, 1989, p.39)

(Lewis-Williams, 1989, p.80)

(Lewis-Williams, 1989, p.41)

	GRIDS	LINES	DOT	APES	FILIGREES	
ENTOPTIC PHENOMENA						
ENGRAVINGS						
PAINTINGS						

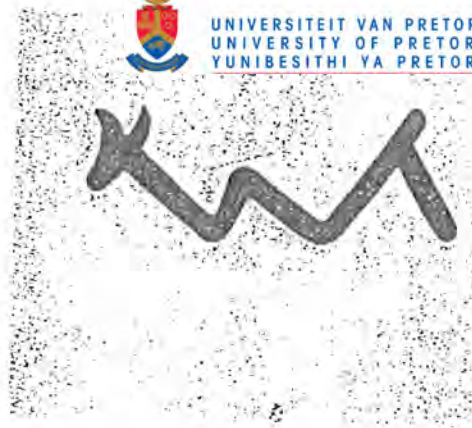

UNIVERSITEIT VAN PRETORIA
UNIVERSITY OF PRETORIA
YUNIBESITHI YA PRETORIA

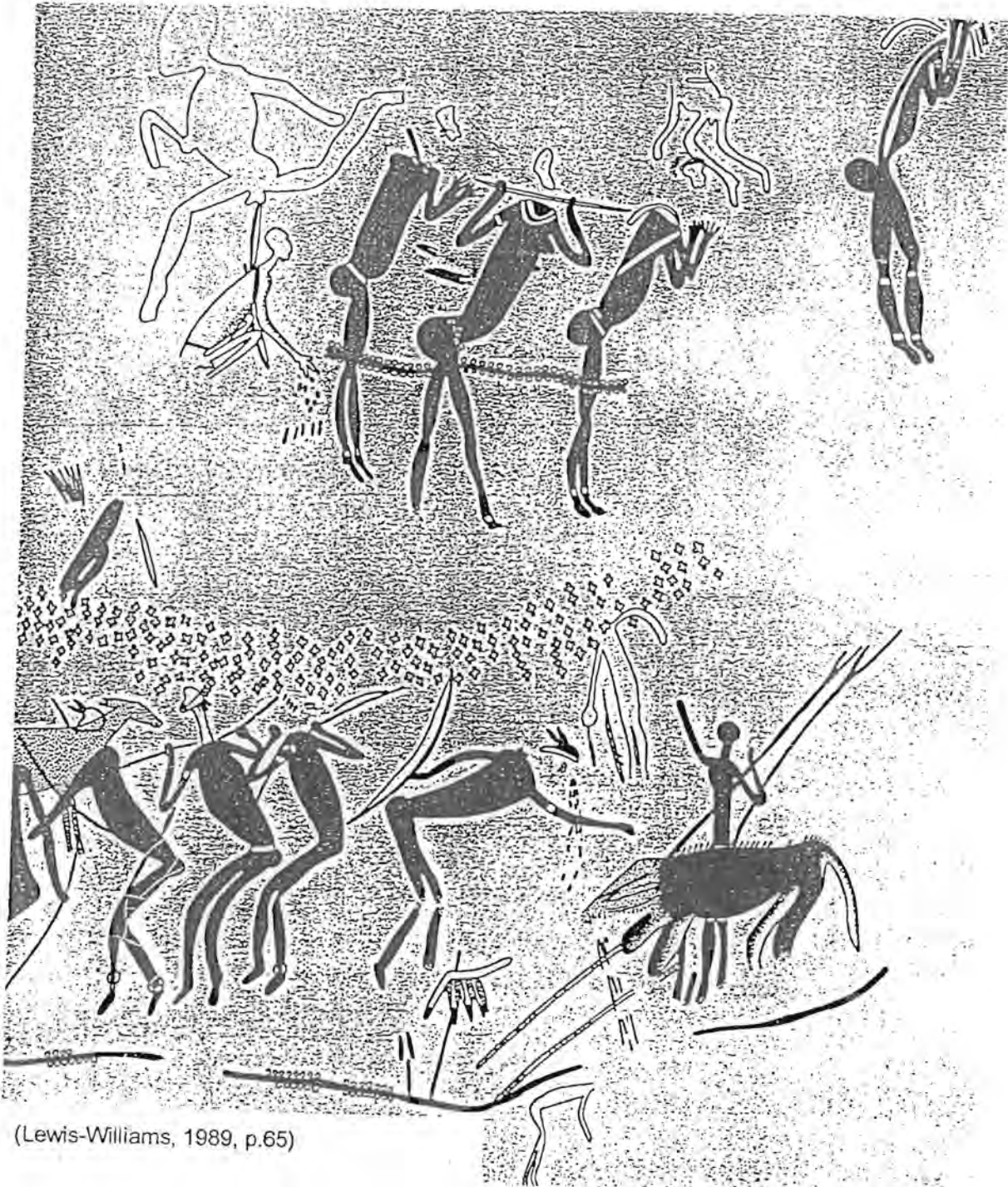
(Lewis-Williams, 1989, p.61)

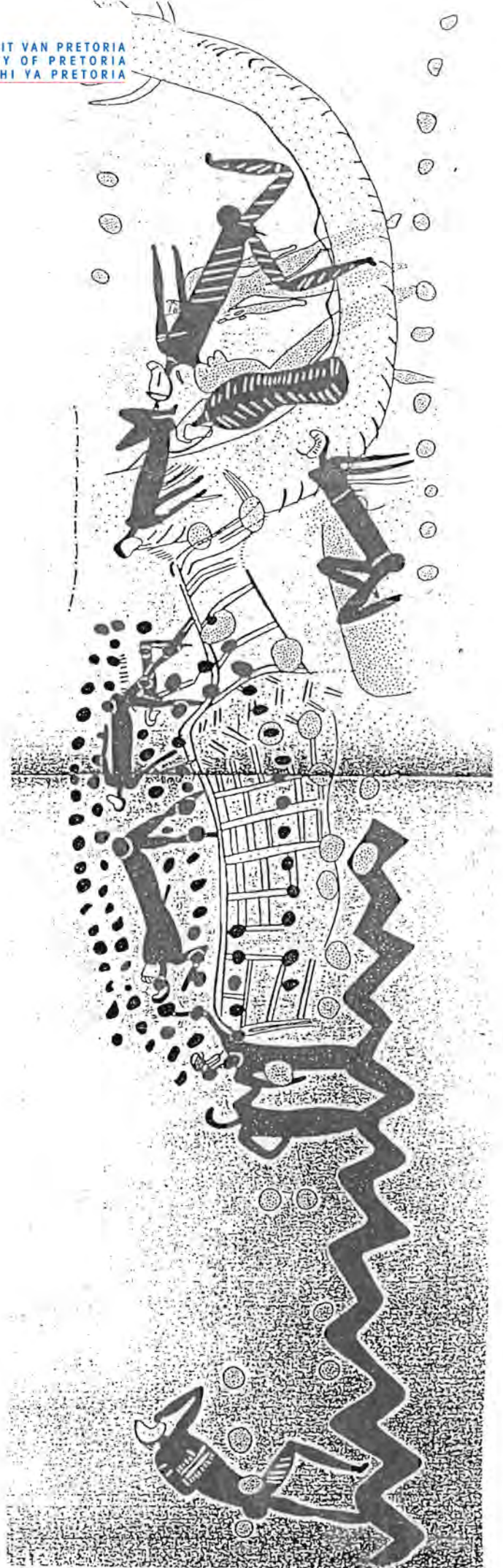
(Lewis-Williams, 1989, p.73)

(Lewis-Williams, 1989, p.63)

(Lewis-Williams, 1989, p.65)

(Lewis-Williams, 1989, p.67)

WEEK 7 & 8

LESING EN BESPREKING

YSTERTYDPERK

VELD WERK: Besoek African Window

TREFWOORDE:

Agrey kraal
(ba) Lemba
(ba) Venda
handmeul
Ma/[u]jsina
Modjadji
Zimbabwe

Komati
lithaku
Mapungubwe
Sofala
Kilwa
Klipriviersberg
prazeros

BIBLIOGRAFIE:

HALL, M. 1987. *The changing past: Farmers, kings and traders in southern Africa, 200-1860*. Cape Town: David Phillip.

Illustrated History of South Africa: The Real Story. 1988. Cape Town: Reader's Digest.

MAGGS, T. 1976. *Iron Age communities of the southern Highveld*. Pietermaritzburg: Natal Museum.

MASON, T. 1969. *Prehistory of the Transvaal; a record of human activity*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

WALTON, J. 1956. *African Village*. Pretoria: Van Schaik.

Europese wanopvattinge

Vir geslagte is Suid-Afrikaners geleer dat die Sotho en Nguni mense suidwes getrek het op ongeveer dieselfde tyd as wat vroeë kolonialiste oos en noord getrek het, totdat die twee groepe op die oostelike grens ontmoet het ongeveer waar Ciskei vandag is. Onlangse navorsing bewys egter dat gemeenskappe van die Ystertydperk so vroeg as 300 nC in die Noordelike Provinsie gevestig was en dat die oostelike grens die Khoikhoi en die San (Khoisan) van die Nguni geskei het vir honderde jare.

Die geheim van yster word ontsluit

Yster smelt wanneer dit die geweldige hoë temperatuur van 1 535° C bereik. Dit verander in 'n witwarm vloeistof wat gevorm kan word in gereedskap soos metaal ploë, dekoratiewe armbande en pylpunte.

Waar en wanneer die geheim van yster ontsluit is, bly 'n raaisel. Mense van die Ystertydperk het in ongeveer 1 000 vC in verskeie wêrelddele, Afrika ingesluit, tevoorskyn gekom. Hulle het die Steentydperk vervang, wat die mens se vordering van die vroegste tye gekenmerk het. Die Ystertydperk het tot in die 19de eeu geduur.

Een van die teorieë is dat die bewerking van yster waarskynlik ongeveer 500 vC na sub-Sahara Afrika gekom het, deur handel oor die Sahara tussen Feniciërs, wat aan die kus gewoon het, en die mense van Wes-Afrika. Dieselfde kennis is ook waarskynlik suid vanaf Sudan oorgedra, omdat ysterwerke om die Victoriameer uit dieselfde tydperk dateer.

Koper is in die 8ste eeu ontgin en die mens was waarskynlik die eerste keer daartoe aangetrokke, omdat dit geweldige ysterreserwes hou. In die Vroeë Ystertydperk is klipwerktuie waarskynlik gebruik om mee te delf.

Die bewerking van metale het in die geheim en deur rituele plaasgevind en in die geval van die smelt van yster, was vroue en kinders nie toegelaat naby die smeltoonde nie.

Die mees algemene manier van ysterproduksie in die pre-industriële wêreld staan bekend as die 'direkte' of 'wolf' (yster) metode. 'n Kook ysterdeeltjies en vasgevangde slak is in die oond vervaardig teen 'n temperatuur van ongeveer 1200°C. Deur dit weer in 'n smeltoond te verhit en te hamer terwyl dit nog smeebaar is, is onsuiverhede verwyder en ystergereedskap met 'n lae koolstofinhoud vervaardig. Hierdie metode was algemeen in die Middeleeuse wêreld totdat dit in die laat veertiende eeu vervang is met die indirekte metode van staalproduksie, wat die basis van moderne kommersiële praktyk is. Alhoewel die direkte metode in Afrika oor groot areas gebruik is en nog steeds gebruik word, is 'n hoogs innoverende metode om hoë koolstof staal te vervaardig, ter selfdertyd voor die veertiende eeu ontwikkel. In hierdie nuwe proses is vloeibare, ysterbevattende slak in hoë oonde vervaardig teen temperature van tot 1500°C. Hierdie oonde het 'n natuurlike trek veroorsaak en die oorblywende voorblik (*bloom*) is van koolstof ontnem deur smeewerk totdat dit sag genoeg was om gereedskap te vervaardig. Ysterbewerking in sub-Sahara Afrika was dus nie 'n primitiewe reaksie op 'n meerderwaardige uitvindsel van die noorde nie, maar was eerder 'n tegnologie met langgevestigde voorlopers op die kontinent.

Vroeë Ystertydperk

Die Vroeë Ystertydperk in Suid-Afrika het geduur vanaf 250 tot 1100 nC. Die mense wat hierdie eerste Ystertydperk na Suid-Afrika gebring het, het behoort aan 'n groep wat beskryf word as 'Bantoe-sprekende mense', alhoewel daar geen sekerheid is oor watter taal hulle gepraat het nie. Daar was aanvanklik nie baie van hulle nie. Oorblyfsels van skelette wat op Vroeë Ystertydperk terreine gevind is, dui daarop dat hulle ondertrou het met die Khoisan. San rotskuns wat dateer uit die Later Ystertydperk dien ook as bewys van interaksie tussen die twee groepe. Party wys klein okerkleurige mense met pyle en boë, wat beeste aanjaag en deur lang swart mans agterna gesit word. Ander wys dat die twee groepe oënskynlik in vrede saam verkeer. In die suidoostelike Bantoe-tale is die woorde vir beeste, skape en melk afgelei van die Khoisan. Dit is moontlik dat die Khoikhoi met hulle veë noord getrek het na die weivelde van die hoëveld en in die groeiende gemeenskappe van die Bantoe-sprekende landbouers opgeneem is.

Landbouers

Die ekonomie van die Ystertydperk gemeenskappe was gerig op die produksie van voedsel en die teel van vee soos beeste, skape en bokke. Dit het verskil van die lewenswyse tydens die Steentydperk, toe mense jagter-versamelaars was. In gebiede waar bewerking van die land plaasgevind het, kon die land meer mense onderhou, maar 'n groter bevolkingskonsentrasie het veroorsaak dat gereelde bewegingsiklusse ontstaan het om vrugbaarder land en vars weivelde te soek.

Ystergereedskap het landboutegniese verbeter en die behoefte aan meer land het vinnige vermeerdering in die bevolking veroorsaak. Dit kan nagegaan word deur ondersoek in te stel na ooreenkomste in die tale wat in die oostelike helfte van Afrika gepraat word. Die produksie van gewasse, in plaas van die versameling van plantaardige voedsel, het gelei tot die eerste nederstettings, wat gevestig was tot die oes, of totdat die land uitgeput geraak het.

Alhoewel die mense van die Vroeë Ystertydperk 'n aantal mak diere aangehou het, het hulle ook gejag om hul voedselbronne aan te vul. Hulle het in klein gemeenskappe gevestig en het hutte gebou wat waarskynlik nie veel anders was as wat vandag nog in landelike gemeenskappe gevind kan word nie. Geen volledige ystergereedskap kon op die vroeë terreine gevind word nie, omdat yster teen 'n vinnige tempo roes. Die slak of uitgebrande steenkool wat oorbly, bewys wel dat yster gesmelt is. Deur op die aanplanting van gewasse te konsentreer

het hulle nuwe vaardighede, sowel as nuwe implemente soos die skoffel ontwikkel. Die skoffel is meer gevorderd as die swaar klippik en dit het die bewerking van lande uitvoerbaar gemaak.

Mense van die Vroeë Ystertydperk het 'n souttekort in hul dieet gehad en het so vroeg as 250 nC brakwater laat verdamp in wye, vlak bakke om sout te verkry. Soutpanne, soos dié by Soutpansberg, het belangrike bymekaarkomplekke en handelsareas geword. Ander natuurlike plekke vir handel was die ryk rivwe van erts wat deur die mynmetodes van die tyd bewerk is.

Landbouetegniese is gebaseer op die beginsel van kap en brand (*slash and burn*). Bome is gefel en bosse is afgesny of ontwortel en in hoë neergelê, wat dan in 'n later stadium, wanneer dit droog geword het, verbrand is. Sade is later onder die laag as geplant en dieselfde veld is vir 'n paar jaar gebruik, totdat die opbrengs daarvan minder geword het. Alhoewel die gebiede wat vir beplanting nodig was, relatief klein was, moes onbeheerde brande baie skade in die woude aangerig het.

Taal

Die meeste taalkundiges stem saam dat die familie van Bantoetale in die Kameroen-gebied in Wes-Afrika ontstaan het en dat dit vandaar in twee rigtings uitgebrei het, naamlik ooswaarts na die Victoriameer en suidwaarts na noordwestelike Angola. Verdere verdelings het die Ystertydperk na die meeste van die savannahlande van suidelike Afrika gebring.

Pottebakkerswerk

Hoe langer 'n gebied bewoon is, hoe meer bewysmateriaal word vir moderne argeoloë nagelaat en in die geval van die Ystertydperk was kenmerkende relieke potskerwe en ander items soos bene. Soos die leidrade van taal, kan pottebakkerswerk die migrasieroetes bevestig en kan verbintenisse tussen groepe mense gemaak word.

Sover huidige kennis strek, word verskille in sosiale tradisie van hedendaagse landelike Bantoesprekers weerspieël in die styl van die kleipotte wat hulle maak. Redelik duidelike areas kan onderskei word waar die oorblyfsels van potte uit die Ystertydperk 'n uniforme styl binne die perke van die area aandui.

Later Ystertydperk

In die 11de eeu het pottebakkerswerk en ander bewysmateriaal wat deur argeoloë gevind is, begin verander en hiermee het die Later Ystertydperk begin. Dit het tot die 19de eeu geduur. Pottebakkerswerk het voor hierdie tyd dik, ingevoude en versierde rande gehad. In die Later Ystertydperk was rande geneig om gespits te wees. Houers is gereeld onversier gelaat en wanneer dit wel versier is, het versierings gewoonlik die hele oppervlak bedek eerder as net die nek of die rand. Daar word aanvaar dat hierdie stilistiese veranderings en die oorsprong van die Later Ystertydperk, plaasgevind het as gevolg van die aankoms in ongeveer 1200 nC van 'n nuwe groep Bantoesprekende immigrante wat die Nguni en Sotho-Tswana ingesluit het.

Vir amper 800 jaar was die later Ystertydperk een van stabiliteit in Suid-Afrika. Mense het geleer om te spin en tekstiele van vesels te weef, asook om toue te draai en te vleg. Daar was 'n groter afhanklikheid van vee as 'n bron van vleis.

Boermanna (*millet*) en sorghum was die stapelvoedsel en is later aangevul deur mielies, nadat kontak met Portugese handelaars gemaak is. Handel met die Mosambiekse kus het toegeneem gedurende die Later Ystertydperk en die aanvraag van ivoor kan weerspieël word deur vertrouwe in wapens met ysterpunte, alhoewel mense tydens die Steentydperk ook nou en dan 'n olifant getakel het.

Skuilings

Die nuwe settelaars van 1200nC het met klip gebou, wat plaaslik beskikbaar was. Dit is gewoonlik onafgewerk en dikwels sonder mortel gebruik. Nedersettingspatrone was moontlik

gebaseer op die uitgebreide familiestelsel, met ronde hutte wat deur mure verbind is. Hierdie mure was waarskynlik kampe vir vee en is gebruik om wilde diere uit te hou, eerder as vir verdediging. Die ingange van hutte was in hierdie kampe en is soms heeltemal van steen gebou soos byekorwe of het grasdakke gehad. Party hutte het verheve klip platvorme langs die herd gehad en baie het vlak inhamme in die vloer van die hut gehad, wat waarskynlik as potstaanders gedien het.

Party van hierdie Ystertydperk mense het gewet hoe om hul nedersettings te omring en te verdeel met klipmure, wat gewissel het van elementêre sirkels soos windbrekers uit die Steentydperk tot die massiewe strukture van Zimbabwe.

Die eerste wit reisigers en sendelinge het in die eerste twee dekades van die 19de eeu bevind dat party van hierdie klipomheinde terreine in oostelike Botswana en die suidelike deel noord van die Vaalrivier nog bewoon was, lank voor die aankoms van die Voortrekkers.

Alhoewel die herhaling van sekere argitektoniese kenmerke 'n gemeenskaplike kultuur impliseer, was die nedersettings van verskillende groottes oor 'n groot gebied versprei. 'n Tekort aan politiese integrasie het gelei tot die mislukking om te verenig toe suidelike gemeenskappe aanhoudend aangeval en toe verower is deur Mzilikazi se aanvanklike klein leër van 300 Ndebele krygers in 1824. Die nedersettings wat tans in die Noordelike Provinsie geleë is, het 'n ruk langer oorleef, hoofsaaklik omdat dit buite die bereik van Mzilikazi was. Na die *Mfecane* en die noordwaartse oorname deur die leër van Mzilikazi in die jare 1820 en 1830, is baie nedersettings verlaat.

Hierdie geboue is vandag ruïnes. Dit is verwarrend, maar kan makliker verstaan word as dit gesien word as 'n suidelike einde van 'n los reeks van Ystertydperk gemeenskappe wat van die Soedan na die Kaap gestrek het.

Handel

Die Arabiere het kusedorpie gebou van Somaliland tot Sofala, waar hulle Oosterse lap en ornamente geruil het vir metaal en diereprodukte van Afrika.

Die vroegste bewys van handelsverbintenisse langs die kus van Oos-Afrika, is afkomstig van die weergawes van ontdekkers en geografe. Hierdie staaltjies is dikwels eers jare later neergeskryf, nadat dit mondelings oorgelewer is en verwing en oordryf is, totdat dit soms slegs mites was. Die eerste verslag daarvan is die *Periplus of the Erythraean Sea*, 'n gids tot die hawes van Arabië, Oos-Afrika en Indië, wat waarskynlik in 100 nC in Alexandrië geskryf is. Die laaste vasteland markdorp van Azanië, wat Rhapta genoem is, is beskryf. Daar is geglo dat Rhapta moontlik aan die kus van hedendaagse Tanzanië was.

In die twaalfde eeu het al-Idrisi 'n reisboek saamgestel waarin hy Sofala noem as een van die Arabiese landings- en versamelingspunte.

Aan die suidelike kus van Tanzanië is Kilwa vir die eerste keer in die agtste of negende eeu beset deur 'n gemeenskap wat gelewe het van vis en skulpvis, alhoewel sorghum ook aangeplant is. Kilwa was later 'n vooruitstrewende Islamitiese stad-staat. Daar is bewyse van materiaalvervaardiging vir handel met die binneland. Ivoor en goud is waarskynlik uitgevoer in ruil vir porselein van die Persiese Golf.

'n Tweede vroeë kontakpunt was by Chibuene, op die kus van Mosambiek, tussen die monde van die Zambezi en die Limpopo. Volgens radio-koolstofdatering was Chibuene 'n tydgenoot van vroeë Kilwa. Hierdie plekke was waarskynlik nie buiteposte wat permanent deur Arabiese handelaars bewoon was nie. Dit is meer moontlik dat die middelmannes tussen die mense van die binneland en die Arabiese handelaars deel van boerdery gemeenskappe was, wat bekend gestaan het as 'Zanj'. Hulle kulturele verbintenisse was meer met Afrika as met Arabië.

Die bevolking van Mapungubwe en die mense wat in die vroeë nedersettings in die Limpopokom gewoon het, het die geleentheid aangegryp om rare en eksotiese goedery te verkry.

In die soeke na noordelike parallele gemeenskappe tot Suid-Afrikaanse kulture, word noue ooreenkomste tussen party van hulle gevind in die oorblyfsels van Hyraxheuvel in Kenia, waar potte, ysterartefakte, *tuyères* (oond tuite), skulpornamente, glaskrale en eenvoudige klipmure uitgegrawe is.

Mapungubwe

Op die plaas Greefswald in die Messina gebied is daar is twee heuwels wat deur 'n vallei geskei word. Die een word genoem Bambandyanalo en die ander Mapungubwe. In 1932 het E.S. van Graan die oorblyfsels van droë klipmure, ystergereedskap, potskerwe en hele potte op die plat kruin van Mapungubwe gevind. Daar was ook stukkies bewerkte goud, koperdraad en armbande, glaskrale en bewyse van menslike begrafnisse. Die fonds is aan die Universiteit van Pretoria gerapporteer en na 'n professionele argeologiese ondersoek, is die plaas deur die regering van die dag vir die nasie gekoop.

In 1950, met die opkoms van radio-koolstof datering, is daar gevind dat mense ongeveer drie eeue voor Mapungubwe, in ongeveer 1055 nC, in Bambandyanalo gevestig was en dat dit voortdurend vir 'n tydperk van 200 jaar bewoon is. Latere Ystertydperk mense het na Mapungubwe vanaf Bambandyanalo gekom in ongeveer 1250 nC, omdat Bambandyanalo in die laaste stadiums van sy agteruitgang was. Mapungubwe het ook later agteruit gegaan en is verlaat.

Grafte in die Mapungubwe gebied wys dat liggame ryklik versier was met goue armbande en glaskrale. Potte is ook in die grafte geplaas. 'n Begrafnisarea naby Ellerton myn in die Letaba gebied het getoon dat die liggaam, toegedraai in growwe materiaal, begrawe is met koper bande wat as skutbekleding vir die bene gedien het, met drie potte daarbenewens. Daarvan kan afgelei word dat hierdie mense wel 'n teorie gehad het oor die hiernamaals.

A. Galloway het gemerk dat van die oorblyfsels in Mapungubwe 'n homogene Boskop-Boesman bevolking verteenwoordig, wat fisies soortgelyk is aan die post-Boskop bewoners van grotte in die kusgebiede, met 'n benoemingswaardige tekort aan negroïede kenmerke. Hierdie stelling bewys dat daar kontak was tussen die mense van die Ystertydperk en die Khoikhoi.

Noordelike gebied

Behalwe vir die universele eienskappe van metaal, landbou, pottebakkerswerk en klip argitektuur, is daar sekere verskille in die argeologiese oorblyfsels van die Ystertydperk in hierdie areas. Die lewe tydens die Ystertydperk het sy hoogste verfyning bereik in die noorde, waar Arabiese handelaars in goud en ivoor betaal het en Indiese glaskrale en Sjinese geglasuurde potte ingevoer het. Hier het opgeleide metaalwerkers goue krale gemaak en houtfigure met dun goue omhulsels oorgetrek. In die Mapungubwe area het Steentydperk idees verskyn in Ystertydperk lewe in die vorm van pylpunte en skagte van been. Besproeiingskanale is in hierdie area aangemeld. Klip en erde draaispoele is hier gevind, wat die weef van tekstiele aandui, terwyl die beste Ystertydperk pottebakkerswerk van die Zambezi van hierdie noordelike gebied afkomstig is.

Middel gebied

Van die handel in ingevoerde krale het oorgevloei na die gebied suid van die Soutpansberg. Ambagsmanne tydens die Ystertydperk het klip deurboor volgens die Steentydperk patroon en naby die Letabarivier bakke gemaak, wat in soutproduksie gebruik is.

Suidelike gebied

Op die wye graslande en langs die bosagtige gebied in die suide het 'n reeks los verwante gemeenskappe duisende statte van klipmure gebou. Hierdie statte was waarskynlik geïsoleer van die handelaars aan die ooskus, wat toegang tot plekke soos Kilwa gehad het, omdat krale en ander ingevoerde produkte nog nie in hierdie gebied gevind is nie. Vreemde invoerprodukte het moontlik nou en dan hulle pad tot in hierdie area gevind, wat aandui dat Ystertydperk handelaars as middelman gedien het tussen die Arabiere aan die verwyderde ooskus en verbruikers in die verre suide. Glaskrale is in die laat agtiende eeu tussen die Khoikhoi van die Oranjerivier gevind. Hierdie glaskrale moes duisende kilometers op hierdie manier afgelê het.

Kuns

Ystertydperk mynwerkers het die erts, wat die volopste in hul omgewing was, ontgin: koper in die noorde en tin in die sentrale gebied, tesame met yster en goud. Die maak van houtkerfwerk, veseltou, mandjies en skulpkrale was waarskynlik universeel, maar die mense van die Ystertydperk het nie 'n ryk kuns gehad nie. Hul kuns was beperk tot potversiering, maar rotskuns wat moontlik 'n uitvloeisel uit die verf van hutmure was, word vermoed. In die suide het mense van die Ystertydperk ook rotsgravures gemaak.

Mfecane

John Campbell was bevoorreg om die digbevolkte Maricogebied in 1820 te besoek, kort voor die invalle van Mzilikazi. Hy het die klipmure, gewasaanplanting, vee en metaalverwerking van die dorp Kurreechane beskryf. Reisigers soos Moffat, Smith en Harris het tussen 1829 en 1835 deur dieselfde gebied gereis, toe die klipmuuromringde dorpie pas verlaat was en net ruïnes oorgebly het, nadat dit deur Nguni invalle vernietig is. Die kortstondige episode van Mzilikazi was een van die faktore wat die plaaslike Ystertydperk tot 'n einde gebring het.

Baie mense het die verband tussen stamme wat tans in die Gauteng- en Noordelike Provinsiegebiede woon en hierdie klipmuuromringde dorpe ontken. Hulle het beweer dat die ruïnes verlaat is voor 1450 nC, die tyd wat aanvaar word om die begin te wees van die mondelinge geskiedenis van stamme. Dit is verkeerd bewys deur argeologie. Die onkunde ten opsigte van hierdie klipstede wat vandag deur die swart bevolking ervaar word, kan wees as gevolg van die defekte van 'n stamgeheue, wat behep was met sosiale aangeleenthede, genealogië en migrasieroetes eerder as met beskrywings van stamargitektuur.

Argeologie

Klipartefakte van die Later Steentydperk is gevind in Ystertydperk afsettings, wat beteken dat Ystertydperk mense in die Steentydperk horison ingegrawe het toe hulle hul metaal smeltoonde gebou het. Besmetting deur die as van Ystertydperk oonde van die Steentydperk horison kon plaasgevind het, wat 'n verwronge radio-koolstof ouderdom aan die Ystertydperk vlak kan gee.

Smeltoonde

Smeltoonde bestaan uit 'n ronde platvorm en 'n koepelagtige smeltkamer van harde klei. Die smeltkamer is verseël behalwe by een punt waar erts, steenkool en die klei *tuyère*, of tuit deur 'n opening gelaat is. 'n Blad van leiklip lê gewoonlik op een platvorm. Fyngemaakte erts is al opgegrawe onder van hierdie blaaië, wat waarskynlik gereed was vir die smeltproses. Steenkool, slak en *tuyère* fragmente is gevind in smeltkamers en op platvorms. 'n Oond is opgegrawe met twee ronde platvorms of ondersteunings vir blaasbalke, een aan elke kant van 'n ondersteunde smeltkamer. Die twee bere wat die smeltkamer ondersteun het 'n hittebergende funksie gehad en het hol sitplekke aan beide kante, moontlik vir die mense wat die blaasbalke gewerk het. Behalwe om die blaasbalke te ondersteun, het die platvorms ook gedien as plekke waar die erts voorberei kon word. Twee leiklip blaaië op die platvorms het pokmerke op die oppervlakte gehad en het dus waarskynlik gedien as stampers om erts te verguis.

Daar is geen verskil tussen die mynmetodes van koper, yster, tin of goud tydens die Ystertydperk nie. Die metodes kan beskryf word as oop myn met klein variasies en beperkte tonnelstelsels.

Klipriviersberg

Net suid van Johannesburg is die onderbroke strukture, wat met klipmure omring is, wat die plat kruin van Klipriviersberg vir verskeie kilometer in 'n oos-wes rigting bedek. Hierdie muurstelsels lyk uit die lug soos maankraters. Daar was genoeg materiaal op die terrein om mure te bou. Mure is ongeveer 1 – 2,4m hoog en gewoonlik 1,2m dik by die basis. Die hoër strukture bestaan uit twee parallelle mure wat weg van mekaar gebou en met los materiaal gevul is. Die fondamentlaag is soms gelê met massiewe rotse, maar geen sote is daarvoor gegrawe nie. Geen mortel is gebruik nie. Feitlik alle nedersettings bestaan uit 'n buitemuur, ongeveer 73m in deursnee, wat 'n groep binnemure omring, wat ongeveer 36m in deursnee is. Die buitemure is gewoonlik netvormig met halfsirkelvormige uitbousels of inhamme, eik ongeveer 13m in deursnee. Binne die buitemuur is daar soms klein ronde mure wat 'n groot ronde binnemuur omring. Groepe binnemure is soms verbind met kort stukke reguit mure. Die gekurfdde plan is feitlik universeel en daar is min bewyse van reghoekige kruisings.

Ingange in die buitemure is gewoonlik wyd, maar die binnemure het dikwels smal deurgange. Platforms, wat waarskynlik ondersteunings vir graanskure was, is soms gebou om binnemure te stut. Klein ronde mure, sonder ingange, met 'n deursnee van 1,8m is dikwels losgemaak van binne- en buitemure. Die uitbousels in die buitemure het waarskynlik gedien as beskerming vir hutte van strooi en lat, wat moontlik binne gebou is. Die kleiner binnekringe was moontlik bedek met strooidakke, terwyl die groter binnekringe veevrake kon gewees het.

Dit moes aansienlik baie moeite gewees het om hierdie muurstelsels te bou. Duisende ton los klip is versamel en aangedra vir hierdie doel. Die bouproses kon slegs plaasgevind het onder relatiewe kalm sosiale toestande, met 'n geordende sosiale stelsel wat die bouers kon beheer en 'n doeltreffende ekonomie om hulle te ondersteun. Die wyd verspreide reëlmatigheid van planvorms suggereer kulturele eenvormigheid.

Elke dorpie was waarskynlik bewoon deur 'n uitgebreide familie wat moontlik trou gesweer het aan 'n sentrale owerheid, gebaseer op 'n stambasis.

Eenvoudige grondwalle kan soms gesien word. Dit is lyne van enkel stene wat teen 'n effense helling parallel gelê is aan die kontoere. Dit is oënskynlik gemaak om erosie van die dun grond verder op teen die helling te voorkom, wat waarskynlik met graan beplant was. As die maalstene wat op alle terreine teenwoordig is, in ag geneem word, dui dit op 'n Ystertydperk kultuur.

Vergelyking tussen kulture noord van die Vaalrivier en ander Ystertydperk kulture

Zimbabwe blyk 'n sentrum van politiese beheer te gewees het, waarskynlik ondersteun deur omringende hout nedersettings wat lankal verdwyn het. Geen ekwivalente beskawing kan gesien word in die ou Transvaal nie, alhoewel Mapungubwe 'n soortgelyke rol kon vervul het. Die suidelike nedersettings noord van die Vaalrivier het min tekens getoon van differensiasie, waarvan afgelei kan word dat groepe van ongeveer soortgelyke mag dit gebou en bewoon het.

Verganklike hout was meer volop in die bosagtige gebied van Zimbabwe as in die relatief boomlose, maar klipryke omgewing van die ou Transvaalse hoëveld.

Daar is min bekend oor die Ystertydperk kulture van Botswana of Natal, maar 'n aantal nedersettings in die Vrystaat is ondersoek, alhoewel die skaal van nedersettings nie so groot was as dié in die ou Transvaal nie.

Die einde van die Ystertydperk

Gemeenskappe is oor 'n groot gebied in 'n aantal klein groepe opgebreek. Daar was geen sentrale politiese of ekonomiese beheer wat kon lei na die spoedige versameling van oorskot gebruiksware en gevolglik materiële vooruitgang nie. Vir eeue het die mense hul rykdom stadig versamel, sonder om te besef dat hulle swak geïntegreerde politiese struktuur hul einde sal beteken. Die opkoms van Shaka vroeg in die negentiende eeu in noord Natal het 'n reeks sosiale veranderings ontketen waaronder Ystertydperk gemeenskappe in Suid-Afrika gely het en wat as voorbereiding gedien het vir die maklike oornome deur Europeërs. Shaka se mag het slegs die oostelike en suidoostelike gebiede direk beïnvloed, maar die gevolge het weswaarts en noordwaarts uitgestraal. Mzilikazi en Shoshangaan het gestry en noord en wes migreer. In 1824 het Mzilikazi 'n klein leër van slegs 300 man in die suidoostelike gedeelte van die ou Transvaal gelei. Die politiese swakheid van plaaslike Ystertydperk gemeenskappe is bewys deur hul onvermoë om Mzilikazi se hordes teen te staan. Mzilikazi se soldate het gegroei van aanvanklike 300 man en het weswaarts op plundertogte gegaan en in die proses nedersettings van die Magaliesbergvallei en omgewing weggevoer. Mzilikazi het opeenvolgende hoofsetels gebou naby Pretoria, Rustenburg en uiteindelik Zeerust. Hy het geleef van rowery op oorlewende nedersettings. Vlughtelinge het in die westelike woestyng gebied ingevlug om daar te sterf of 'n misrabele bestaan te voer. Die skielike agteruitgang dui daarop dat Ystertydperk gemeenskappe in die suide nooit ernstige probleme gehad het in die eeue van hul groei en opkoms nie. 'n Aanval gelei deur Potgieter en Uys in 1838 het Mzilikazi na die noorde gedryf en die plaaslike kultuur vir ewig gebroke gelaat.

Die noordelike Ystertydperk gemeenskappe het die vordering van die Europeërs weerstaan, maar hul mag is gebreek deur strooptogte soos die Potgieter strafekspedisie van 1854 na die Makapansgatvallei. Die Mapoch argitekte het hul mure gebou op die manier eie aan die Ystertydperk, maar hulle het Europese idees gebruik deur mortel van modder aan te wend en interessante vierkantige skietgate in die mure te laat om hulself te beskerm. Oorblyfsels van die lope van laaigewere is daar gevind. Pre-historiese metaalsmeltegnieke het waarskynlik voortgeduur tot die Europese aanval op die vesting in 1883, want in 'n klein skermmuur op sy hoogste deel, is een van die laaste Ystertydperk smeltoonde wat in die ou Transvaal gemaak is. Kort na die omverwerping van die Mapochstam, het mense van die laaste Ystertydperk gemeenskappe begin werk in Europese industrieë en op plase. Hul vroeëre bereikings van metaalproduksie, mynbou, boerdery en argitektuur was vergete.

Portugese *prazeros*

Die verandering van state in suidelike Afrika het die leiers van Mapungubwe en Zimbabwe verbind met die internasionale wêreld van handel deur Islamitiese stede soos Kilwa, wat gegroei en vooruitgegaan het aan die ooskus van Afrika. Maar vroeg in die sestiende eeu het die styl waarin handel gedryf is, 'n slegte naam gekry as gevolg van die invloed van 'ongelowiges' uit Europa. Die Portugese is na Afrika en die Ooste gedryf deur verskillende ekonomiese behoeftes. In hul pogings om handelswinste op sy maksimum te hou en die Moslem mededingers van hul hinterland te ontnem, het hulle gou die binneland binnegedring en markte en heerskappy oor enorme landgoed gevestig. Mense is uit hul eie woongebiede geneem en gedwing om lede van die veroweraars se leërs en huishoudings te word, met ander woorde slawe.

Islamitiese gemeenskappe aan die ooskus het ook 'n bestendige aanvraag vir slawe geskep, beide vir uitvoer en om te werk in stad-state soos Kilwa.

Ten 1530 het 'n aantal renegate, of *sertanejos* weg van die kus langs die Zambezivallei gevestig. Sommige van hierdie was ongeletterde kriminele, sommige was adelstand, maar almal het gereageer teen die dissipline van die lewe in die vestings en teen die beperkings van die koninklike kommersiële monopolie. Deur as middelman deel te neem aan die handel, eers onder die beskerming van gevestigde politiese leiers, maar later meer met die ondersteuning van hul eie volgers, het die renegate gou 'n faktor met gevolge geword.

Renegate en handelaars het kommersiële kontrakte in die binneland gesluit. Waar hulle ookal suksesvol was, het hulle permanente nedersettings gebou onder die toesig van die plaaslike hoofman. 'n Kaptein is aangestel en 'n kerk is opgerig as sendingstasie. Die mense wat as handelaars gekom het is vervang met fortuinsoekers, wat gretig was om die goudmyne self uit te buit en om hul kans te waag in Afrika politiek, met hul winsgewende byprodukte en landkonsessies, slawe en buit. Konflik het gelei tot, of die totale uitwerping van die Portugese, of die ineenstorting van die plaaslike Afrika staat en die verplasing van die gemeenskap. Die goudvoorraad wat deur die Portugese ontgin is, was altyd minder as wat verkry is in die dae van vreedsame handel. Die handelsgrens het verder in die binneland gereik en die proses het weer van voor af begin.

Dié wat vooruitstrewend en polities suksesvol was het baie magtig geword en kon gou verbintenisse vestig met heersers van state op die Zimbabwe plato in ruil vir verdere konsessies. In 1606 het die Mutapa staat die hulp van Diogo Simoes Madeira verkry, wat dit reggekry het om 'n leër van 4 000 huursoldate bymekaar te kry en sodoende politiese en ekonomiese regte in ruil vir sy hulp gekry het. Die Portugese kroon het gou aan magtige figure soos Madeira landtitels, of *prazos* gegee. Dit was lang huurpagte wat in Middeleeuse Portugal populêr geword het. Deur koninklike verordening het *sertanejos dus prazos* geword, renegate en wetteloses het grondbesitters en getroue onderdane van die koning van Portugal geword.

Dit sal 'n fout wees om 17de eeuse *prazos*, of mense wat mag oor hul Zambezi landgoed gehou het, te sien as die voorlopers van Portugese besetting en koloniale nedersetting in Suidoos-Afrika. Hulle het selde die bestaande hoofmanne verwyder, maar het eerder 'n nuwe stel politiese instellings bo die oue opgelê, waarvoor hulle belasting en bydraes ontvang het. Hulle het winste teruggehou en goedere en gunste weer verdeel teen die hiërargie af om ondersteuning te verseker. Baie min *prazos* het probeer om enige vorm van kommersiële landbou op hul landgoed te ontwikkel. Hulle het eerder staat gemaak op gekende handelsmetodes en het as middelman gedien wat die kuslyn van die Indiese Oseaan met die binneland van Afrika verbind het. Die *prazos* het goud en ivoor teen lae pryse van hul landgoed verkry en dit na die kus gestuur, waar dit vir krale, tekstiele en ander handelsware geruil is en weer geruil is teen verhoogde pryse op die *prazos* en daarbenewens.

Tot 300% wins is soms gemaak en die *prazos* het 'n hoë lewensstandaard geniet, wat gewoonlik beskryf is as weelderig, dekadent en ligsinnig. Die *prazos* stelsel was hoofsaaklik parasities en het beheer oor die mense binne die *prazos* uitgeoefen en die onderdane van die landgoed onderwerp aan 'n geslote markstelsel.

So 'n stelsel kon nie oorleef het sonder aansienlik militêre mag, in die vorm van groot leërs van slawe, wat dit ondersteun nie. Die onstabiele politiese klimaat het 'n hoë verliesyfer van die slawekommando's veroorsaak, of deur afvalligheid of deur lewensverlies in veldslae. *Prazeros* het voortdurend nuwe slawe aangeskaf. Party *prazo* families het hul landgoed verloor toe hul weermagte in opstand gekom het of alliansies met ander krygshere gevorm het.

Mag is aan mense gegee wat arbeid en ander hulpbronne aan hul leiers verskaf het. Hierdie ondersteuning is vroeër verkry deur familiebetrekkinge of deur huweliksbevestiging, met die gevolglike betaling van bruidsprys (lobolo) en wedersydse verpligtinge wat daarmee saamkom.

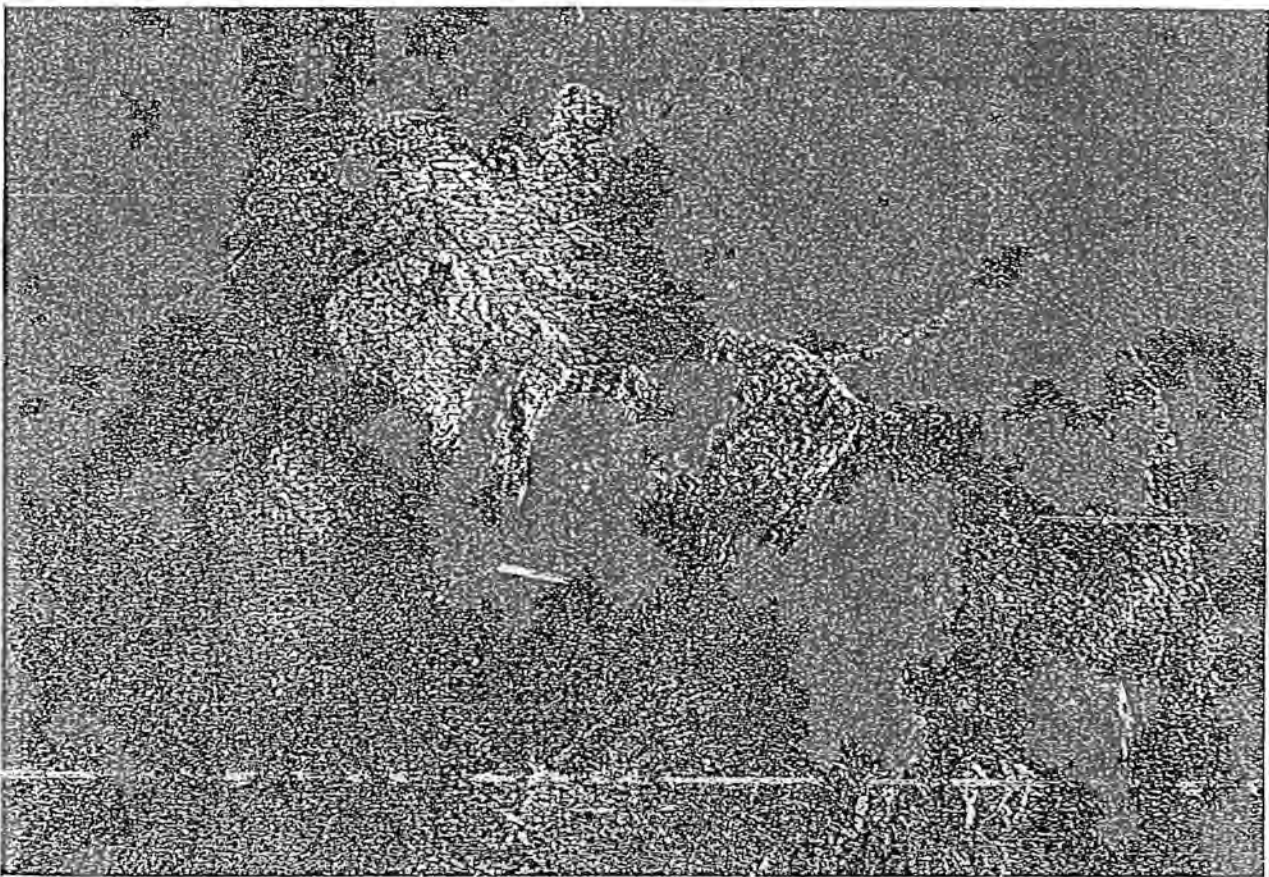
Die Zulu

Die Zulu het die bestaande politieke en sosiale strukture van die kapteinskappe opgebreek in regimente en die vrouens ingelyf op 'n manier wat maklik as slawerny gedefinieer kan word. Die spesifieke sukses van die Zulu konings was dat hulle grensgebiede ver weg was van die middelpunt van die koninkryk, wat die ontwikkeling van stabiele instellings toegelaat het. Hierdie instellings het aangehou totdat die staat ontbind is deur Britse en koloniale owerhede. Anders as Mapungubwe en Zimbabwe, met hul gevestigde hoofstede en streeksentra, het die mag van die Zulu koninkryk berus op 'n reeks groot militêre dorpe, wat op 'n bestaande netwerk van soortgelyke dorpe geplaas is. Slegs een van hierdie militêre dorpe is al gedeeltelik opgegrawe en beskryf. Mgundgundlovu is in 1829 gebou deur Shaka se opvolger, Dingane en

is bewoon tot 1838. Die dorp is besoek deur 'n aantal handelaars en reisigers, wat beskrywings nagelaat het van sy plan en struktuur, wat tot die resultate van die opgrawings gevoeg is.

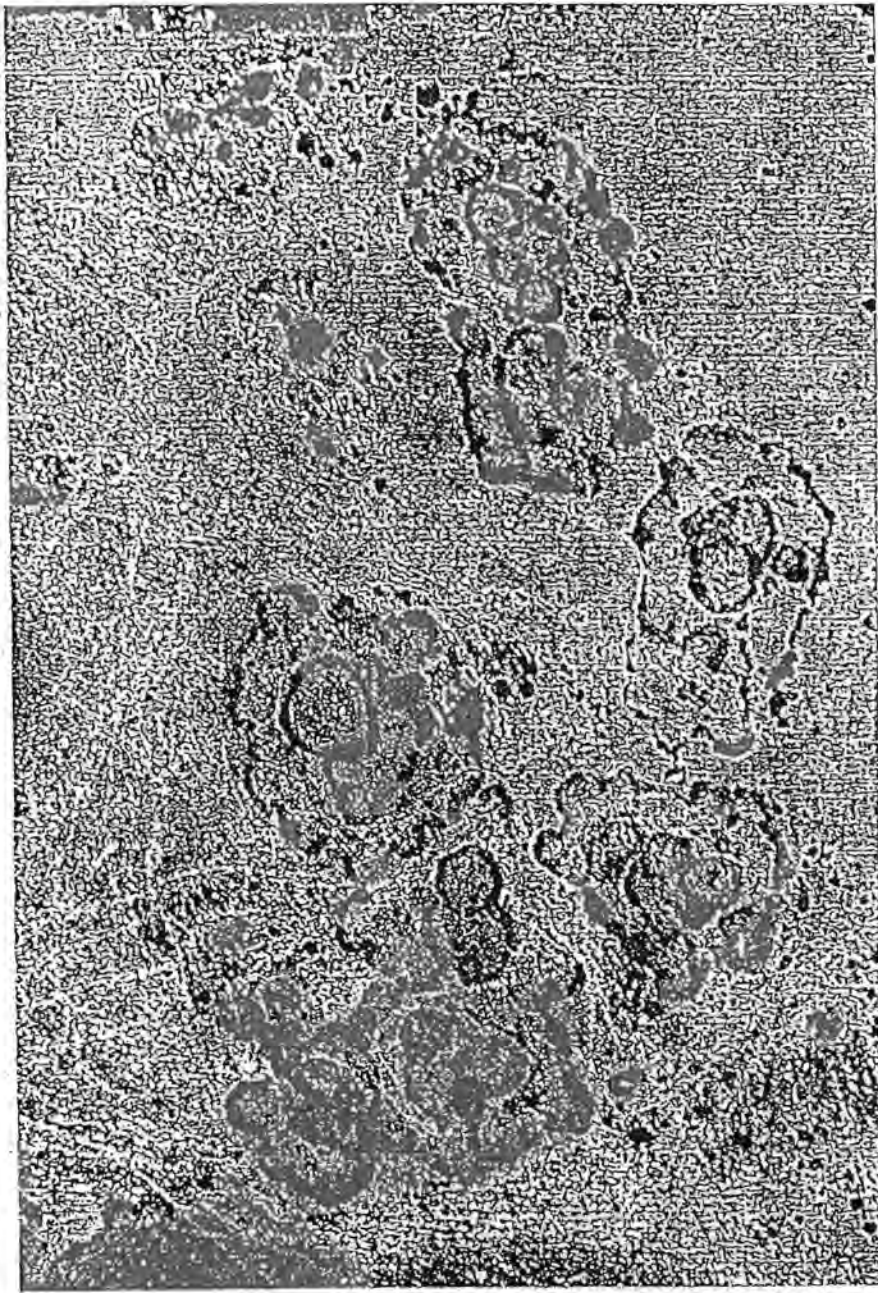
Verandering in handel

Die ontdekking van nuwe minerale bronne het beteken dat kommersiële moontlikhede die winste van konvensionele handel by verre oorskry het en groot kapitale beleggings van buite die gebied het die begin aangedui van industrialisasie van wat die ekonomiese sentrum van suidelike Afrika sou word. Industrialisasie het 'n groot aanvraag geskep ten opsigte van die werksmag en mense is na die myne en vinnig groeiende stede as werkers gelok. Hierdie verandering sou die basiese vorm van moderne suidelike Afrika wysig. Die mense is geskei van die land en het vir lere in 'n nuwe ekonomie gewerk.

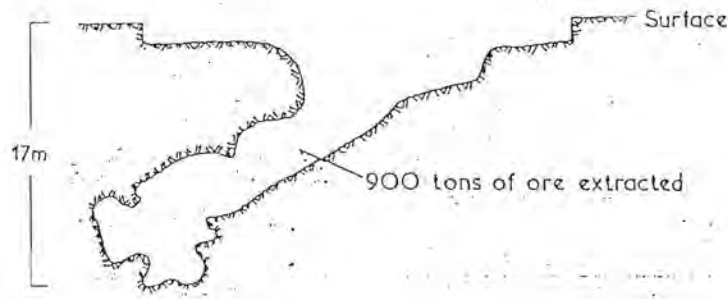
Die Uitkomst Bed 3 smeltoond. Ystertydperk mense suid van die Limpopo het nie groot oonde gebou, soos dié wat soms verder noord gebruik is nie.

(Mason, 1969, p.389)

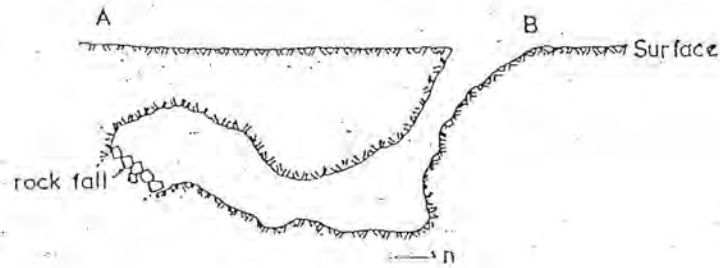
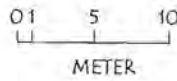

Klipriviersberg Ystertydperk nedersetting, soortgelyk aan duisende terreine in die suidelike hooglande.

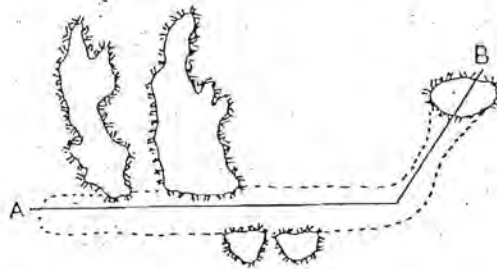
(Mason, 1969, p.399)

SECTION AT WORKING 'A'

SECTION AT WORKING 'B'

GROUND PLAN OF WORKING 'B'

 limit of excavation
 extent of tunnel

Snitte deur tinmyne by Rooiberg (na Baumann, 1919, p.123 –125)

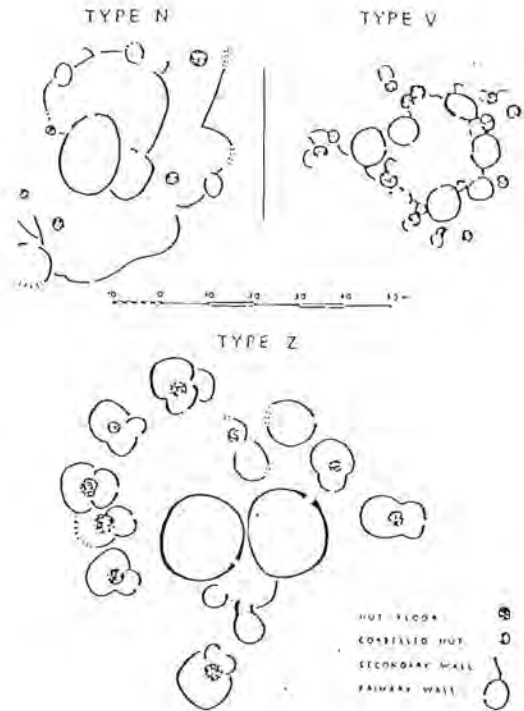
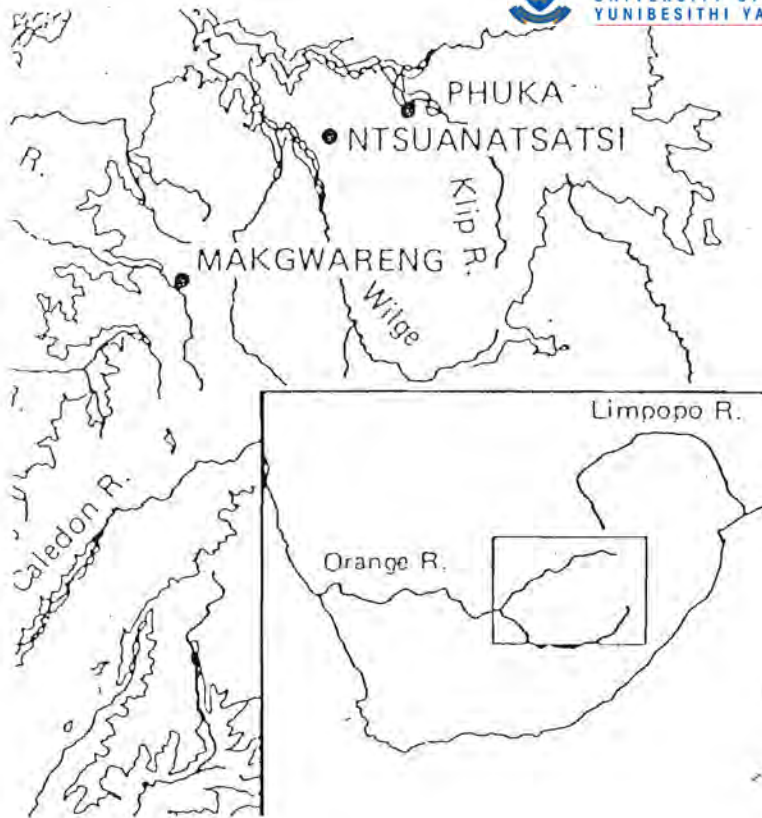
(Mason, 1969, p.416)

Ystertydperk tinmyn by Rooiberg

(Mason, 1969, p.417)

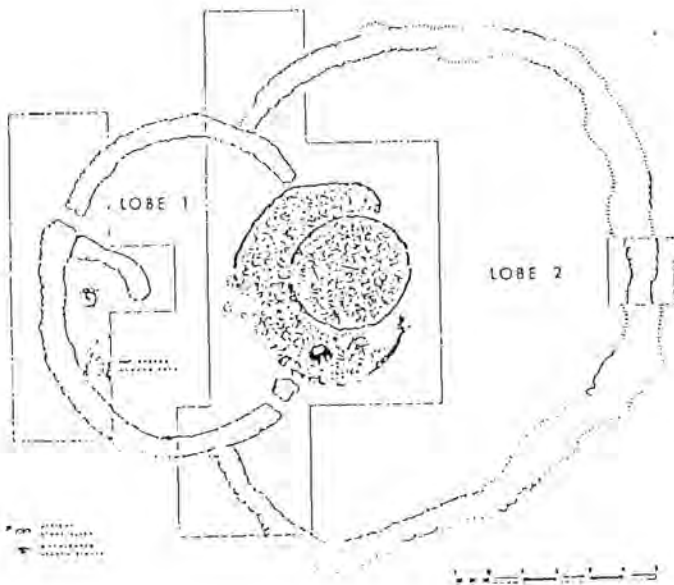

Voorkoms van uitgrawings in die suidelike Hoëveld
(Geïllustreer deur Tina Coombes)

(Hall, 1987, p.48)

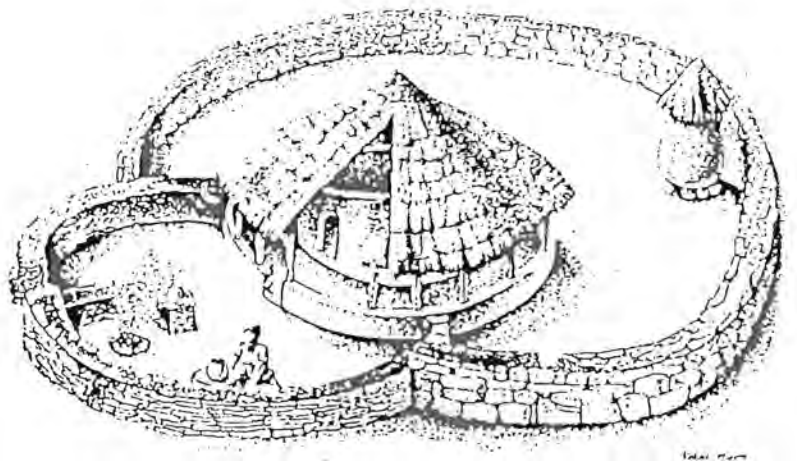
Die verskillende tipes klip
nedersettings in die suidelike Hoëveld
(na Maggs, 1976)

(Hall, 1987, p.48)

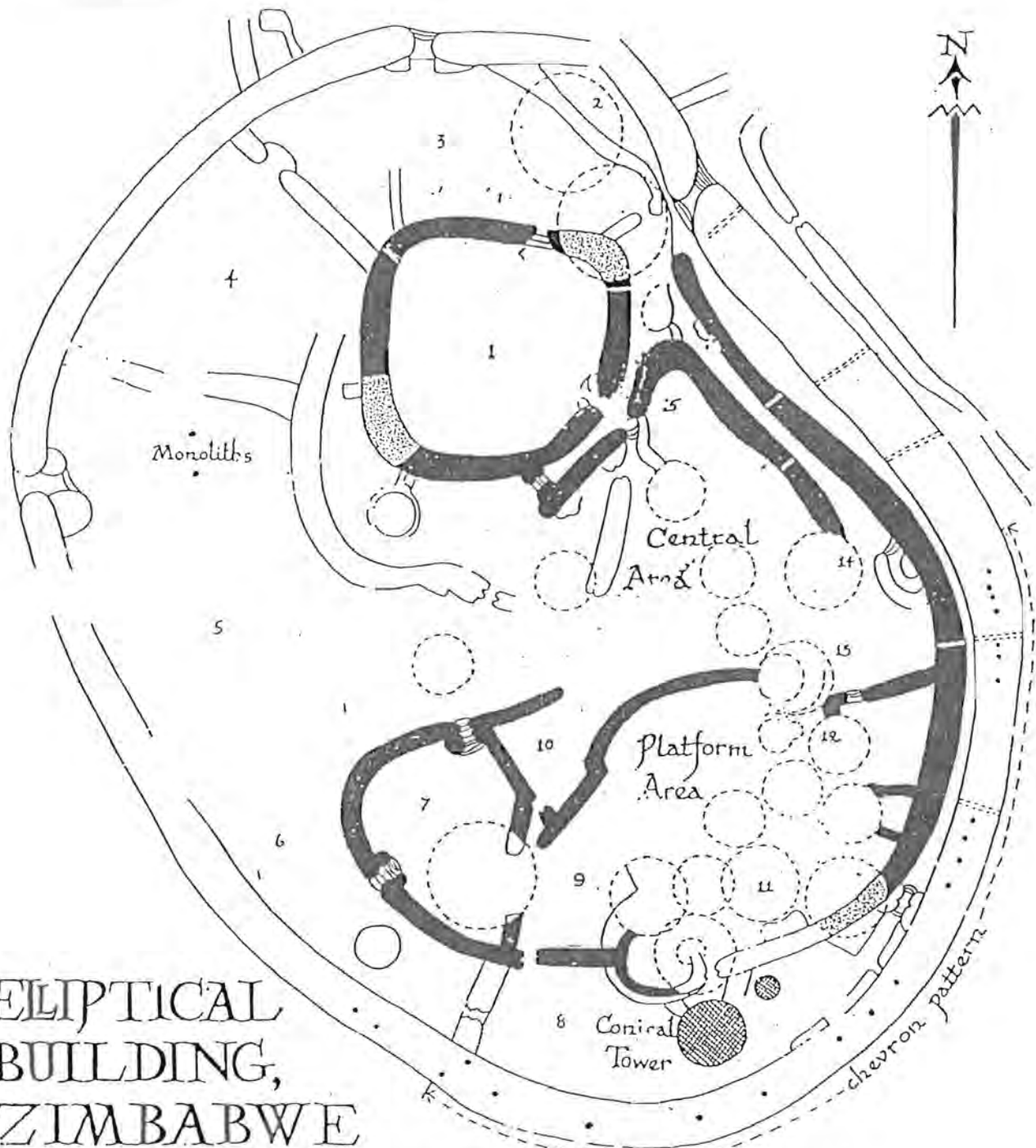

'n Kunstenaarsvoorstelling van 'n tipes bilobiale huis in die suidelike Hoëveld

(Maggs, 1967, p.240)

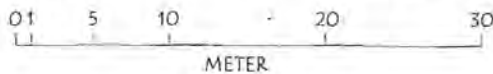
(Maggs, 1967, p.241)

ELIPTICAL BUILDING, ZIMBABWE

based on a survey by Franklin White, 1903, hut details plotted by Randall Maciver, 1905, F.E. Masey, 1909, and James Walton, 1953. entrances and drains surveyed by R.N. Hall, 1902-3. wall details by J.F. Schofield, 1923, and C.G. Stevens, 1931.

- Early walling
- ▬ Later walling
- ▨ Hut gap infilling
- Drain
- Monolith
- Hut
- Jund...

Walton, 1953

(Walton, 1956, p.74)

NA EUROPESE KOLONIALSME (1652)

TREFWOORDE:

alfabetplan	geweltypes:
abba-vuurherd	skaapboud-
brakdakhuis	kromlynige-
dakhuis:	hals-
kapstylhuis	blom-, barok-
hart(e)[d,de]bi[e]eshuis	neo-klassieke
hallenhuis	reguit
Kaaps-Hollands	holbol-
stolphuis	trap-
gewels:	spitstop
borswering-	afgeplatte
ent-	
voor-	

(Kyk ook WALTON, 1995: 124-7, 'Glossary'.
PRETORIUS, 1997: 209-17, 'Glossary'.)

BIBLIOGRAFIE:

BERGH, J.S, VISAGIE, J.C. 1985. *The eastern Cape frontier zone: A cartographic guide for historical research*. Durban: Butterworths.

BIERMAN, B. 1955. *Boukuns in Suid-Afrika. 'n Beknopte oorsig van ons boustyle en bouwyses*. Kaapstad: Balkema.

CAPE TOWN PHOTOGRAPHIC SOCIETY SURVEY GROUP. 1967. *From the days that are gone*. Cape Town: Howard Timmins.

DE BOSARDI, C. 1953. *Cape Dutch houses and farms: Their architecture and history together with a note on the rôle of Cecil John Rhodes in their preservation*. Cape Town: Balkema.

FAIRBRIDGE, D. 1922. *Historic houses of South Africa*. London: Milford.

FERREIRA, O.J.O. 1995. *Adamastor, gees van die Stormkaap*. Pretoria: V & R Drukkery.

FISHER, R.C, LE ROUX, S.W. 1989. *Die Afrikaanse woning: Herdrukke uit Die Boerevrou (1919 – 1931)*. Hammanskraal: Unibook.

FRANSEN, H, COOK, M.A. 1965. *The old houses of the Cape: A survey of the existing buildings in the traditional style of architecture of the Dutch-settled regions of the Cape of Good Hope*. Cape Town: Balkema.

FRANSEN, H, COOK, M.A. 1980. *The buildings of the Cape: A survey and description of the old buildings of the Western Province extending from Cape Town to Calvinia in the north and Graaff-Reinet, Colesberg and Uitenhage in the east covering substantially the 18th and 19th century styles: Cape Dutch, Cape Regency, Georgian and Victorian*. Cape Town: Balkema.

Illustrated History of South Africa: The Real Story. 1988. Cape Town: Reader's Digest.

- MUDENGE, S.I.G. 1988. *A political history of Munhumutapa, c. 1400 – 1902*. Harare: Zimbabwe Publishing House.
- OBERHOLZER, A.M, BARAITSER, M, MALHERBE, W.D. 1985. *The Cape house and its interior*. Stellenbosch: Stellenbosch Museum.
- PEARSE, G.E. 1933. *Eighteenth century architecture in South Africa*. Cape Town: Balkema.
- PRETORIUS, A. 1997. *Our threatened heritage: A plea for the conservation of South Africa's meagre vernacular history – both Euro- and Afrocentric*. Milnerton: André Pretorius.
- TREFOIS, C.V. 1969. *Oud-nederlandse architectuur in Zuid-Afrika*. Gentbrugge: Melle.
- TROTTER, A.F. 1900. *Old colonial houses of the Cape of Good Hope illustrated and described ... with a chapter on the original old Cape architecture by Herbert Baker, A.R.I.B.A.* London: Batsford.
- VAN STADEN, A.C. 1997. *A pattern of Boer settlements at the Cape eastern frontier. 1769 – 1779*. MArch-thesis. Pretoria: University of Pretoria.
- WALTON, J. 1955. *Vroeë plase en nedersettings in die Oranje Vrystaat*. Kaapstad: Balkema.
- 1965. *Homesteads and villages of South Africa*. Pretoria: Van Schaik
  - 1974. *Water-mills, windmills and horse-mills of South Africa*. Cape Town: Struik.
  - 1985. *Cape dovecots and fowl-runs*. Stellenbosch: Stellenbosch Museum.
  - 1989. *Old Cape farmsteads*. Cape Town: Balkema.
  - 1993. *Double-storeyed flat-roofed buildings of the rural Cape*. Cape Town: Snyman & Weber.
  - 1995. *Cape cottages*. Cape Town: Intaka.

BATAAFSE REPUBLIEK

TREFWOORDE:

Louis Michel Thibault	<i>Lumière misterieuse</i>
Anton Anreith	<i>Architecture des ombres</i>
Herman Schutte	Tektoniese vorms
Jacob Abraham de Mist	Atektioniese vorms
H. Teubes	Stereometriese vorms
Revolusie argitekte	Vry Messelaars
<i>Architecture parlante</i>	

BIBLIOGRAFIE:

- BAX, D, KOEMAN, C. 1963. *Argitektoniese skoonheid in Kaapstad se kompanjies tuin. 1777-1805*. Kaapstad: Tafelberg.
- COOPER, A.A. 1986. *The freemasons of South Africa*. Cape Town: Human & Rousseau.
- DE BOSARDI, C. 1954. *Anton Anreith Africa's first sculptor "Less permanent than bronze."* Cape Town Balkema.
- ETLIN, R.A. 1984. *The architecture of death. The transformation of the cemetery in eighteenth century Paris*. Cambridge, Massachusetts: MIT.
- FISHER, R.C, HOLM, D. 1989. Thibault as Revolutionary architect. *SafrJCultArtHist* 3(4):293-9.
- GEYSER, O. 1982. *The history of the Old Supreme Court building*. Johannesburg: Africana Press.
- KAUFMANN, E. 1968 [1955]. *Architecture in the Age of Reason. Baroque and post-baroque in England, Italy and France*. New York: Dover.
- LEWCOCK, R. 1963. *Early nineteenth century architecture in South Africa. A study of the interaction of two cultures. 1795-1837*. Cape Town: Balkema.
- MEINTJES, J. 1951. *Anton Anreith sculptor. 1754 – 1822*. Cape Town: Juta.
- PEARSE, G.E. 1956. *The Cape of Good Hope. 1652 – 1833. An account of its buildings and the life of its people*. Pretoria: Van Schaik.
- PUYFONTAINE, H.R. de. 1972. *Louis Michel Thibault. 1750 – 1815. His official life at the Cape of Good Hope*. Cape Town:Tafelberg.
- ROSENAU, H. 1976. *Boullée and visionary architecture?*

MITE

Alhoewel die verlede klaarblyklik belangrik is, is dit onmoontlik om dit direk te begryp. Dit kan slegs begryp word deur herinneringe, mites en bowenal deur die oorblyfsels en 'bronne', wat dit agterlaat, of dit nou argeologiese, geskrewe, gedrukte of beskilderde bronne is. Die Griekse woord waarvan 'geskiedenis' afgelei is, het beteken 'navraag'. Geskiedenis is daarom 'n interpretasie van die verlede, waarin 'n ernstige poging aangewend word om mites en fabels uit te filtreer.

Dit is belangrik om die mitiese faktor en die eienskappe van mites te ondersoek. Alhoewel 'n mite 'n verminderde element van waarheid en getrouheid tot wat werklik in die verlede gebeur het, bevat, is dit verwring of oordrewe, amper altyd om 'n individu, familie, gemeenskap, nasie of geloof te verheerlik, of om die karakter van een of ander sogenaamde vyand af te breek. Mites buit die verlede uit om 'n huidige nasionale, politiese of godsdienstige doel te dien.

Die Geskiedenis wat in sommige lande onderrig word, is eintlik 'n geskiedenis wat gerig is daarop om in nasionale behoeftes te voorsien of om die heersende regering se belange te dien. Geskiedenis word dan vrylik met mite gemeng.

Vir die man op straat klink hierdie groeiende wantroue in historiese kennis dalk onheilspellend, maar die afname in inskrywings vir gekiedenisvakke in hoër onderwysinstellings en die afname in verkope van historiese boeke, suggereer dat die algemene publiek wel wegdraai van Geskiedenis in die rigting van mites.

Adamastor, Gees van die Stormkaap

Tydens sy "goue era" het Portugal die wêreld verbaas met sy groot ontdekkingsreise. Dit was daarom gepas dat 'n epiese digter van daardie tyd, die bereiking van sy tydgenote vir die nageslag kon dokumenteer. Daardie digter was Luis Vaz de Camões, (c. 1524 – 1580), die prins onder Portugese digters en die skepper van die tydlose epiese verhaal *Os Lusíadas* (Die Lusiades). In hierdie heldegedig het Camões, deur sy briljante uitbeelding van Adamastor, 'n blywende mite geskep.

Daar is verskillende teorieë oor Camões se motivering hoekom hy die Adamastor mite geskep het. Vasco da Gama se duistere stryd teen die huilende suidooster van die Kaap in November 1497 het ongetwyfeld die digter meer as 'n halfeeu later geïnspireer. Daar is 'n ooreenkoms tussen Camões se fatale liefde vir 'n hofdame in die koninklike hof van Lissabon en sy gevolglike ballingskap na die Ooste en Adamastor se liefde vir Thetis en sy gevolglik ballingskap na die suidelike punt van Afrika, wat blyk meer as blote toeval te wees. Toe die *São Bento*, die gallei waarin Camões in 1553 na die Ooste gevaar het, om die Kaap geseil het, was die see besonder stormagtig en die suidooster het swaar wolke oor Tafelberg laat hang. Hierdie vreesaanjaende persoonlike ondervinding het 'n diepe effek op Camões gehad, en dit is hoe die reuse Adamastor in sy onrustige verbeelding vorm aangeneem het. Sommige kommentators dink dat Camões die wese Adamastor geskep het, weens die veragting en afsku wat hy vir die kontinent van Afrika gevoel het. Hierdie gevoelens het weer na vore gekom toe hy probeer het om uit sy ballingskap in die Ooste terug te keer na Portugal. Weens siekte en armoede moes hy die jare 1567 tot 1569 in Mosambiek deurbring. Wat ookal die geval was, Camões was die regte persoon om 'n epiese gedig van Portugal te skryf. Nie net het hy die geskiedenis van sy land geken nie, maar hy was ook ervare in Griekse en Romeinse mitologie, wat as inspirasie vir die skepping van Adamastor moes gedien het.

Die naam "Adamastor" is moontlik van Bybelse afkoms, aangesien "Adam" duidelik deel van die naam is. Dit het moontlik ook 'n klassieke herkoms. Vir baie jare is daar aanvaar dat dit van die Griekse woord "adamastos" afgelei is, wat "ongetem" of "wild" beteken.

In Canto V van sy *Os Lusíadas* vertel Camões die storie van Adamastor. Hy beskryf die aanvanklike fases van Da Gama se vaart, die eerste botsing tussen die witman en die inboorlinge, die Kaapse storms en die verskyning van die monster, Adamastor.

Soos wat Vasco da Gama en sy vloot die Kaap van Storms nader, verskyn 'n donker, vreesaanjaende wolk bo hulle, in die vorm van 'n magtige, monsteragtige wese. Die misvormde,

bebaarde figuur het 'n bouse, drygende uitdrukking op sy gesig, sy hare is bedek met modder en die tande in sy mond is 'n vuil geel. Met 'n hol, skrikwekkende stem dryg die monster die seevaarders wat oor die see seil waaroor hy al lank alleenheerskappy voer. Hy het 'n wrok teen die Portugese, omdat hy hulle vryheid van beweging, sowel as hulle moed en voortreflikheid beny. Hy voorspel rampe, skipbreuk en lewensverlies vir diegene wat dit waag om om die Kaap van Storms te seil.

Adamastor vertel van sy wraak op Dias, omdat hy die eerste navigeerder was wat in hierdie waters geseil het, van die graf wat hy vir d'Almeida voorberei het en van die lot wat Sousa de Sepúlveda en ander skipbreuklinge aan die Suid-Afrikaanse kus sal oorkom. Bartholomias Dias (c. 1450 – 1500), die eerste slagoffer van Adamastor se wraak, sterf in 1500 as 'n lid van Pedro Alvares Cabral se ekspedisie na die Ooste tydens 'n magtige sikloon in die Suid-Atlantiese Oseaan. Francisco d'Almeida (c.1450 – 1510) het die Portugese ryk in die Ooste gevestig en was die onderkoning van Indië, asook die tweede slagoffer van Adamastor se wraak. Hy het in 1510 by Saldanhaabaai op sy terugvaart na Portugal gestrand.

Manuel de Sousa de Sepúlveda (c. 1505 – 1553) 'n Portugese edelman en sy vrou, sou die derde slagoffers van Adamastor se weerwraak wees. De Sepúlveda was die bevelvoerder aan boord die *São João*, 'n Portugese skip wat op sy terugvaart van Indië, op 8 Junie 1552 aan die Natalse suidkus gestrand het. Van die meer as 600 Portugese en slawe aan boord het meer as 100 verdrink. Die oorlewendes het besluit om na Delagoabaai te stap. Na 'n marteltog van drie maande het sowat 200 verwese swerwers Delagoabaai bereik. In die buurt van die Komatirivier is De Sepúlveda en sy groep deur vyandige inboorlinge van al hulle besittings – ook hul klere – beroof. Vir Dona Leonora, die trotse aristokratiese vrou van De Sepúlveda, was die vernedering te groot en sy het geweier om verder te gaan en het haar naaktheid met sand bedek, terwyl die res van die geselskap noordwaarts gestrompel het. Uiteindelik het Leonora en haar twee kinders daar gesterf, terwyl 'n waansinnige De Sepúlveda in die bosse verdwyn het en nooit weer gesien is nie. Uiteindelik het 'n handjievol oorlewendes Inhambane bereik om die tragiese verhaal van die skipbreuklinge van die *São João* te vertel.

Terwyl Adamastor, die vreesaanjaende monster, met sy professionele oer die lotgevalle van die Portugese voortgegaan het, het Vasco da Gama hom bruusk in die rede geval en gevra wie hy, met die proporsies so ontsaglik dat dit 'n mens se asem weggeslaan het, eintlik was. Adamastor het sy swart oë gerol, sy mond vertrek en met 'n magtige brul in 'n stem swaar van bitterheid geantwoord dat hy die magtige verborge kaap, deur die Portugese die Kaap van Storms genoem, is. Die monster vertel dan aan die bevreesde matrose dat hy een van die reuse, 'n kind uit die huwelik van Titaan en die Aarde is, wat teen die gode van Olympus gerebelleer het. Hy vertel hulle die droewige verhaal van sy liefde vir Thetis, die verleidelike nimf vir wie hy die hof gemaak het, maar wat hom verwerp het as gevolg van sy weersinwekkende voorkoms.

Adamastor is deur die gode van Olympus gestraf weens sy rebellie teen hulle en sy verbode liefde vir Thetis. Hulle het hom verander in 'n ruwe berg aan die suidpunt van Afrika, waar hy die suidersee moes bewaak en dood moes bring aan die seuns van Luso, wat om hom wou seil.

Deur die verhaal van Adamastor het Camões 'n nuwe mitologiese figuur geskep, die enigste groot nuwe figuur wat tot die mitologie gevoeg is sedert die klassieke tydperk. Deur Adamastor by die Kaap van Storms te plaas, het die digter suidelike Afrika binne die ryk van die klassieke gode gebring.

Volgens die Suid-Afrikaanse outeur Stephen Gray lê die figuur van Adamastor by die kern van alle gevolglike wit semiologie wat uitgedink is om die Afrika ondervinding te hanteer. Adamastor is onheilspellend en vyandig en word oor 'n skeidslyn waargeneem: hy behoort aan 'n ouer maar verowerde kultuur wat die nuwe Europese verligting kan vernietig as hy toegelaat word binne die grense daarvan. Hy kan nie uit sy gevalle toestand ontsnap nie, maar draai teen dié wat hom van sy geboortereg ontnem het. Sy mag moet dus teengestaan word deur middel van verhewe vindingrykheid. Vasco da Gama en Adamastor, soos deur Camões uitgebeeld, was daarom, volgens Gray, die begin van die rassistiese mitologie waarop wit heerskappy gebaseer is. Die Portugese outeur António Figueiredo verskil van hierdie uitgangspunt en wys daarop dat Os *Lusiadas* en die Adamastor legende verhewe is bo suiwer menslike en rasse antagonismes en dat dit eerder gesien moet word as simbool van die mens se trotsing van die elemente. Die

Adamastor mite verteenwoordig die seëviering van die Portugese oor die ongetemde natuurkragte, sowel as hul beloning, wat daarin gelê het dat hulle die heersers van die oseane geword het.

Op 'n manjifieke uitkykpunt genaamd die Miradouro de Santa Catarina Bairro Alto, staan een van die mees indrukwekkende openbare beeldhouwerke in Lissabon. Dit is 'n ses meter hoë figuur van Adamastor in marmor geskep deur die Portugese beeldhouer Júlio Vaz Junior. Dit is 1927 onthul.

Monomotapa

Vroeg in die vyftiende eeu het die Karanga in die suidelike gedeelte van moderne Zimbabwe gewoon. In ongeveer 1425 het hul koning, Mutota, 'n veldtog begin wat sy gebied tot by die Zambezi uitgebrei het. Sy seun, Matope, het dit verder uitgebrei tot by die kus van die Indiese Oseaan. Die titel wat aan Mutota en sy opvolgers gegee is, was 'Mwene-mutapa' wat beteken 'meester van die geplunderde land'. Die Portugese se uitbuiting van die goud wat in hierdie gebied gevind kon word, het die verbrekking van die ryk versnel.

Die koninkryk van Monomotapa ('n naam wat 'n hoofman, sowel as 'n gebied aandui) is op kaarte van die sestiende eeu aangetoon, met 'n groot verlenging na die suide. Dit was besaai met óf denkbeeldige óf verkeerd geplaasde Ethiopiese name. Die woord Monomotapa is op kaarte van die dag geplaas, asof dit die naam van 'n gebied en nie die titel van 'n heerser was nie. Spoedig het dit die hele gebied van die Zambezi tot by die mond van die Visrivier aangedui. Geografe, wat niks van die land af geweet het nie, het die woord op hulle kaarte geskryf en die een het die ander nageskryf, totdat dit algemeen geglo is dat die hele suidoostelike Afrika beset is deur 'n ver gevorderde beskaving, wat deur 'n magtige keiser regeer word. So 'n keiser het nooit bestaan nie.

Daar is ook geglo dat daar 'n infusie van semitiese bloed was en dat Groot Zimbabwe die werk van 'n semitiese ras was, wat die gebied as goudsoekers beset het, lank voor die aankoms van die Bantusprekendes.

Die Karanga woon steeds verspreid in verskillende dele van Zimbabwe oor 'n gebied wat eens aan hulle behoort het. Hulle veglustige aard het verdwyn en die woord 'Makaranga' word deur hulle bure gebruik as 'n belediging en as sinoniem vir lafaard. Die woord 'Monomotapa' is vir hulle onbekend.

Vigiti Magna

Die Cantari kaart van 1506 het Vigiti Magna net noord van die Steenbokskeerkring, aan die oewer van die Infanterivier, gemerk. Die Waldsemuller kaart van 1516 en gevolglike kaarte het die naam gewoonlik verander na Vigiti Magna. Dit is beskou as 'n grensstad van Monomotapa. Linschoten het ook Vigiti Magna op sy kaart aangedui.

In sy bundel *Negester oor Ninivé* (1947) het D.J. Opperman in die gedig Vigiti Magna verwys na hierdie stad. Hy beskryf daarin die eerste seevaart na die Kaap en 'n ontmoeting met Adamastor en vertel dat die ontdekkers 'n kruis geplant het, met die gedagte dat die ou goudstad, Vigiti Magna, net anderkant die berge lê. Later, nadat hulle aan die Kaap gevestig het, het ontevrede burgers na die goudstad getrek en dit later met kanonne verdedig. In die laaste strofe, klim mynwerkers in Boksburg-Randfontein op treine en dink daaraan dat 'n skag onder die mynhoop lei na die ou goudstad, Vigiti Magna.

Op soek na Monomotapa

Die legende van Monomotapa het Portugese ontdekkingsreisigers na Afrika gelok en later het die Hollanders aan die Kaap op soek daarna gegaan. Jan van Riebeeck het Linschoten se werk geken en het gehoop om verbintnisse met die mense van Monomotapa te vestig. Hy het gehoor van mense wat in kliphuise gebly het, 20 tot 30 dae noord van Tafelbaai en wat "aansienlik meer gekultiveerd is as die Hottentotte." Hy het aangeneem dat hulle van Monomotapa was en in 1659 het hy sewe vryburgers, onder leiding van Christiaan Janssen, aangemoedig om die volk te gaan soek. 'n Tekort aan voer vir hulle pak-osse het die geselskap verhinder om verby die Groot Bergrivier te gaan. Van Riebeeck het daarna stewige belonings uiteloof aan enige geselskap wat die ekspedisie sou voortsit. Die kommandeur het vir Jan Danckaert en elf ander breedvoerige

instruksies gegee, gebaseer op Linschoten se kaart, met die spesifieke doel om die goudhandel, wat toe deur die Portugese gedryf is, na Tafelbaai te herlei. Die geselskap het met die hulp van Boesmans die Olifantsrivierberge oorgesteek en het langs daardie rivier afgereis, maar het naby hedendaagse Clanwilliam omgedraai. Van Riebeeck het nog 'n ekspedisie onder leiding van Pieter Cruythoff uitgestuur, wat kontak met 'n Nama stam gemaak het. In 1662 het Cruythoff nog 'n ekspedisie gelei, wat merkwaardig was as gevolg van sy gebruik van ossewaens, wat later die gebruikelike vervoermiddel tydens gevolglike verkenningstogte geword het. In die volgende jaar het Jonas de la Guerre verby die Olifantsrivier gegaan, maar internasionale komplikasies en die dringende behoefte om die Kasteel klaar te maak, het 'n verder soektog na Monomotapa beëindig.

Alhoewel hierdie ekspedisies op soek na legendariese stede slegs kon misluk, het dit bygedra tot die geografiese kennis van daardie tyd en die burgers het waardevolle ondervinding in verkenning opgedoen. Anderkant die Sederberge het hulle 'n roete vir die ooswaartse uitbreiding van die Kolonie, wat in die 18de eeu plaasgevind het, ontdek. Die land van Monomotapa sou eers in die middel van die 19de eeu vanuit die suide bereik word.

KOLONIALISASIE

Achtergrond

In 1556 is Nederland, wat deel was van die Ryk van Karel V, oorgedra aan die Koninkryk van Spanje. Hervorming het 30 jaar voor hierdie datum geleidelike vordering in die Lae Lande gemaak, ten spyte van marteling en vervolging. In 1564 het die groot stryd van die Lae Lande begin om politiese en geloofsvryheid te verkry en dit het uitgeloop op die Unie van Utrecht, waardeur die noordelike provinsies geskei is van die res en die Verenigde Nederlande geword het. Die geloofsvervolging in die suide het baie ryk finansierders en vlugtelingen na Holland getrek, wat toe die groot banksentrum van Westelike Europa geword het. Een van hierdie vlugtelingen was Frans Hals, die beroemde skilder, Elzevir die drukker, en Estevin die wiskundige en militêre ingenieur.

In 1648 het die Vrede van Westphalia die onafhanklikheid van Holland, wat toe 'n ge-allieerde van Frankryk was, erken. Die gebied het vooruitgegaan en ten spyte van oorloë wat teen die land gevoer is deur Louis XIV, het dit die rykste en beskaafste land in Europa geword. Party het gesê dit is die erfgenaam tot die glorie en welvaart van Venesië.

Lank voordat die lang stryd met Spanje beëindig was, het Holland gevestigde handel met die Ooste gehad. In 1602 het die Hollands Oos Indiese Kompanjie 'n charterbrief / vrybrief ontvang en in 1650 is daar besluit om 'n halfwegstasie na Indië by die Kaap de Goede Hoop te vestig.

Jan van Riebeeck is in 1652 gestuur om die eerste nedersetting te stig, wat die doel sou dien om proviand aan verbygaande skepe te verskaf en om die klein Fort de Goede Hoop op te rig. Dit was 'n eenvoudige struktuur van hout en grond, iewers naby die huidige Algemene Poskantoor. Van Riebeeck het ook die Kompanjietuin uitgelê saam met Hendrik Boom, sy meester tuinier. Hulle moes 'n goeie watervoorraad skep en 'n eenvoudige regeringsvorm vestig. Vars vleis moes van die Khoikhoi geruil word, maar hulle het geweier om hul vee te verkoop of hulle het die beste wat hulle reeds geruil het, teruggeneem.

Van Riebeeck het streng opdrag gehad om die vrede met die inheemse bevolking te bewaar, sowel as met vreemdelinge of uitlanders wat toestemming gehad het om hulle eie buiteposte aan die Baai te vestig. Hieruit kan afgelei word dat die bedoeling nie was om die land vir hulself toe te eien nie, maar om dit net te gebruik vir die verskaffing van vars voedsel. Die latere besluit om slawe in te voer is gemaak toe daar gevind is dat die plaaslike mense geen belang daarin gehad het om vir die nuwelinge te werk nie.

Die nedersetting was aanvanklik nie self-onderhoudend nie en het staat gemaak op die invoer van rys en koring. Die direkteur was nie tevrede daarmee nie, omdat hulle wou gehad het dat die nedersetting vir homself moes betaal en, indien moontlik, 'n behoorlike wins moes toon. Een manier om te sny aan die onkoste, was om te bespaar op salarisse en vroeg in 1657 is nege mans ontslaan uit die Kompanjie se diens en elk het 11,5 hektar land langs die Liesbeekrivier ontvang. Hulle is vrygeskeld van belasting vir 12 jaar en is toegelaat om met die Khoikhoi handel te dryf vir skape en

beeste; so lank as wat hulle nie meer betaal het as die Kompanjie nie. Die Kompanjie het sy beleid verander en het weiding deur vryburgers aangemoedig. Aangesien hulle nou grondbesitters was, het hierdie eerste vryburgers natuurlik arbeid benodig en met streng opdrag van die Kompanjie om nie die plaaslike Khoikhoi as slawe te gebruik nie, moes hulle elders soek.

Die skip, die *Amersfoort*, het vroeg in 1658 aangedoen met 'n vrag wat 170 slawe ingesluit het. Hulle was die oorlewendes van 250 wat van 'n Portugese skip naby Angola weggeneem is. Die vryburgers is toegelaat om 'n aantal van die slawe op krediet te koop en die res was bespreek vir gebruik deur die Kompanjie. Van Riebeeck self het hierdeur 23 slawe bekom.

Toe van Riebeeck in 1662 die klein dorpie van De Kaap verlaat het, was daar net 'n paar huisies, maar volgens hom was dit 'n onmiskenbare sentrum van westelike beskawing. Die Kompanjie het sy plaas en boorde gevestig by Rondebosch, waar die groot skuur opgerig is, wat vandag nog bekend staan as Groote Schuur, terwyl die kommandeur sy eie grond gehad het by Boscheuvel, naby Wynberg, aan die suidelike grens, wat vandag bekend staan as Bishopscourt.

In 1660 het die Europese bevolking bestaan uit 46 volwassenes en veertien kinders, waarvan daar net 16 vrye families, tien werktuigkundiges, een kruidenier, een bakker en vier kantienbestuurders was. Teen 1672 was daar 64 vry manne, wat tesame met die garnisoen of besettingsmag 'n totale mag van 370 gevorm het.

Na die uitbreek van oorlog teen Engeland in 1666 is die Kasteel begin. Die werk is egter gestaak nadat die Verdrag van Breda geteken is, maar in 1672, toe Louis XIV Holland ingeval het, is dit vinnig weer begin en die nuwe gebou is twee jaar later deur die garnisoen bewoon.

In 1679 is Simon van der Stel aangestel as Kommandeur en het later die eerste Goewerneur geword. Ten spyte van onsekere toestande wat bestaan het in die tydperk tussen Van Riebeeck se vertrek en die aankoms van Van der Stel, het die kolonie aansienlik gegroei en het tot by Saldanhaabaai, Vishoek, Hottetots-Holland, Eerste Rivier en Tygerberg gestrek.

Kort na sy aankoms het Van der Stel die dorpie Stellenbosch gestig en hy het gereël vir die eerste nedersetting van boere langs die Bergrivier. Immigrasie is aangemoedig en in 1688 het die eerste Franse Hugenote, ongeveer 200 van hulle, aangekom. Hulle het hoofsaaklik by Drakenstein en Franschoek gevestig. Daar is van hierdie Hugenote gesê dat hulle "ekonomiese en sosiale invloed veel meer was as hul getalle en dat hulle van 'n beter sosiale klas was as die meeste Duitse en Hollandse setlaars wat saam met hulle of voor hulle aangekom het. Party was vaardige wingerd- en olyfbewerkers en ambagsmanne."

In 1699 het Simon van der Stel op sy grond Constantia afgetree en die Goewerneurskap is oorgedra aan sy seun Willem Adriaan, wat baie daarin geïnteresseerd was om die kolonie te ontwikkel. Hy het baie gedoen om die aanplant van bome en die bewerking van blomme en vrugte aan te moedig.

Die nedersetting het vinnig gegroei, maar moeilikheid tussen die burgers en die nuwe Goewerneur het ontstaan en dit het gelei tot die aanstelling van 'n kommissie van ondersoek om navraag te doen oor die klagtes van die burgers. Die gevolg hiervan was die ontslag van Van der Stel in 1707.

'n Beskrywing van die kolonie is in 1710, kort na die vertrek van Van der Stel, gegee deur 'n Engelse reisiger Maxwell. Het hy geskryf: "The Dutch have settled for the Convenience of the Rendezvous for their homeward bound East India fleet and they have possessed themselves of the country, 60 miles from the place of their first settlement."

Die bevolking van vryburgers van die Kolonie in 1687 was 1 146, terwyl dit in 1710 gegroei het na 3 264.

Deur die energie van die Van der Stels het Kaapstad 'n aantreklike dorpie geword. Die Kasteel, wat tot nou 'n militêre vesting was, is deur Simon versier met sy poort en die Kat of skeidingsmuur is opgerig met sy luukse kwartiere vir homself en die Luitenant-Goewerneur. Onder sy sorg is die tuine uitgelê en het dit 'n wonder vir verbygaande reisigers en besoekers geword. 'n Plesierhuis wat oor die tuine uitgekyk het, is opgerig en hy het ook 'n groot hospitaal opgerig en 'n kerk beplan en begin.

Sy plaashuis, Groot Constantia, is in 1692 gebou en het beroemd geword buite die grense van die Kaap. Aanvanklik was dit sonder gewels en van 'n baie meer beskeie grootte as die huidige gebou.

Sy seun, Willem Adriaan, het die Groote Kerk, waarvan die fundamente deur sy pa gelê is, klaar gebou. Hy het nog 'n tuin agter die berg by Nuweland uitgelê en het Vergelegen beplan, op 'n skaal wat tot vandag nog onbekend is, wat Constantia sou oortref. Aan beide kante van die tuine het die burgers se huise teen 1710 opgespring.

In 1713 het 'n pokke epidemie in Kaapstad uitgebreek, wat ongeveer 'n kwart van die bevolking in ses weke getref het. Min ontwikkeling het tussen 1710 en 1750 plaasgevind as gevolg van die agteruitgang van die VOC en die Europese oorloë.

Die opvolg tot Goewerneur van Ryk Tulbagh in 1751 is nog 'n landmerk in die ontwikkeling van die kolonie. Gedurende sy bewind en vir die volgende twintig jaar, het die land ongeëwenaarde vooruitgang geniet. Baie verbeteringe is aangebring en die argitektuur van die dorpie Kaapstad, soos dit nou bekend gestaan het, het waarskynlik 'n hoogtepunt bereik in hierdie tydperk.

In 1775 was daar ongeveer 1 200 huise van formaat, baie het dubbelverdiepings, met platdakke gehad. Die huise was gepleister en afgewit of met helder kleure geverf. Die strate was eikelanings en het kanale met lopende water gehad. Die Burger Waghuis is in Tulbagh se tyd opgerig. Die dorp het dus, met sy kerk, hospitaal en tuine in die agtergrond, 'n gevoel van aansien, tot nou ongeken, gehad.

Die inwoners het staat gemaak op verbygaande skepe vir hul lewensonderhoud en 'n groot aantal losieshuise en kantene het in hierdie tydperk gebloei. In die platteland was die boere ook suksesvol. Stellenbosch is in 1710 vernietig deur 'n vuur en is herbou met 'n nuwe Drosdty. Die rivier is herlei om vernietigende vloede te voorkom en aansienlike plaashuise is opgerig.

Nog 'n ernstige pokke epidemie het uitgebreek in 1755 wat weer 'n gedeelte van die bevolking uitgewis het, maar in 1756 het die bevolking gegroei na 5 123 burgers en 5 787 slawe.

Die uitbreek van die Sewe Jaar Oorlog in 1756 het aanvanklik 'n ernstige terugslag vir die kolonie beteken. Daar was 'n besondere afname in skepe en as gevolg daarvan het baie wynboere bankrot gespeel. In 1758 het die Franse in Mauritius voorberei vir oorlog met Engeland. Die fiskale stelsel aan die Kaap was gebaseer op die Kompanjie se reg om in sy eie behoeftes te voorsien deur teen 'n lae prys van die plaasopbrengs te bekom. Die burgers het dan die reg gehad om enige oorskot aan verbygaande skepe of aan ander nasionaliteite teen die hoogste prys wat hul kon haal, te verkoop.

Die Franse is gevolg deur die Engelse. Die Britse Oos Indiese Kompanjie het sukses gehad bo die Franse in Indiese waters en het tot 'n groot mate beheer in handel met die Ooste, beide met Indië en Sjina, verkry. As gevolg daarvan het groot getalle skepe aangedoen by Kaapstad en Simonstad. Beide kante het die Kaap gebruik tot die vrede van 1763. Pryse het verdubbel en verdriedubbel.

Holland het agteruitgegaan as Maritieme Mag en vreemde skepe aan die Kaap het die Hollandse skepe drie teen een in getal oortref. Die VOC het sy laaste ruk van agteruitgang ingegaan. Ten spyte hiervan het finansies en uitvoer aansienlik vermeerder vanaf 1770.

Geld het ingevloei en daarmee saam het Europese style en uitspattigheid en 'n klein Franse Luitenant van Ingenieurs, genaamd Thibault gekom. Kaapstad het bekend gestaan as "klein Parys" na die modestad waar Thibault eens argitektuur gestudeer het.

Die groot nuwe hospitaal waarvan in Tulbagh se tyd gepraat is, is uiteindelik gebou. Die meeste van die materiaal moes uit die Vaderland gestuur word, en toe, soos nou, was die beste manier om die koste van die vaart laag te hou, die belofte om 'n vrag saam terug te stuur.

Die burgers aan die Kaap was ontevrede met Europese administrasie en beheer, net soos die koloniste in Amerika. Hulle het verteenwoordigers gestuur na Europa om hul wroegings te lê voor die Kompanjie en om 'n vorm van self-regering te vereis.

In 1795 het Graaff-Reinet en Swellendam gerebelee en terselfder tyd het die eerste Britse besetting plaasgevind, wat tot 1803 geduur het. Lady Anne Barnard het haar man, die koloniale sekretaris aan die Kaap in 1797, vergesel en haar briewe en dagboek gee vandag 'n interessante beskrywing van Kaapstad en sy omgewing in daardie tyd. In 1803 is die kolonie oorhandig aan die Bataafse Republiek volgens die Verdrag van Amiens, maar om dit van die Franse te beskerm, is dit weer in 1806 deur Brittanje beset en onder die algemene vredesverdrag van 1814 is dit finaal aan Groot Brittanje gesedeer.

Argitektuur

Kaaps-Hollandse huise is ongetwyfeld minder die produk van 'n formele Skool van Argitektuur as die Europese huise van dieselfde tydperk. Voor Thibault in die jare 1780 aangekom het, is dit onwaarskynlik dat 'n enkele professioneel opgeleide argitek ooit aan die Kaap gepraktiseer het. Baie van die ambagsmanne was Maleiers en nie Europeërs nie. Die materiale wat gebruik is, is gekies omdat dit plaaslik beskikbaar was en nie omdat dit die mees gepaste was nie.

Europese argitektuur van die 18de eeu was die gevolg van eeue van opgehoopde tradisie en geërfde vaardigheid in 'n groot, georganiseerder gemeenskap. Kaaps-Hollandse argitektuur was die produk van 'n verafgeleë kolonie, wat uit niks begin het nie. Vir 'n eeu en 'n half het getalle en rykdom te stadig vermeerder en die gebied te vinnig gegroei.

Nederland het 'n unieke posisie in Europa bekleë in die kunstewêreld tydens die 17de eeu, ten spyte van die lang stryd met Spanje. Nederlandse skilders en ambagsmanne was meesters en Nederlandse argitektuur was hoofsaaklik 'n baksteenargitektuur, wat Engelse argitektuur beïnvloed het en wat op sy beurt weer deur Frankryk beïnvloed is. Nederlandse argitektuur was 'n intieme, menslike argitektuur, wat oor alledaagse gebeure besorgd was en uit die siviele en huislike lewe ontwikkel het.

Die ou huise van Nederland is uitsluitlik van baksteen gebou. Klip word nie in die land gevind nie, maar moes ingevoer word en was dus skaars. As gevolg van beperkte terreine het die huise baie nou vooraansigte gehad en was hoër as wat in die Kaap nodig was. Die gebruik van styl dakke uit hout gekonstrueer het die gebruik van 'n gewel genoodsaak, wat 'n kenmerkende eienskap van die ontwerp was. In die groue klimaat was genoeg lig aan die binnekant nodig, daarom het vroeë werke groot vensters gehad met dwarsspoorte en tussenstyle. In die 18de eeu het skuifvensters tevoorskyn gekom. Kleur is tot 'n groot mate in houtwerk gebruik, veral in vensterluike. Die fyn voordeure het die sentrale eienskap van die ontwerp gevorm en was goed bo die straatvlak geplaas, het 'n bordes daarvoor gehad en trappe wat daarna lei. Die bordes was dikwels met 'n sitplek toegerus.

Die Kaapse huise was heeltemal anders, alhoewel die gewel, die groot vensters en ryk voordeure gebruik is. Die vroeë setlaars aan die Kaap was baie beperk deur 'n tekort aan boumateriaal. Daar was feitlik geen klip wat maklik gekap of bewerk kon word nie, bakstene wat plaaslik gemaak is het nie die weersomstandighede goed weerstaan nie en moes gepleister word, hout wat vir gewone boudoeleindes geskik was, was skaars en moes oor lang afstande gebring word en dakteëls en lei was nie beskikbaar nie. Ten spyte van hierdie beperkinge, is geboue met eenvoudige ontwerpe, maar van uitsonderlike karakter opgerig, waarin die sjarme van die ou woningboukuns van Nederland gereflekteer is.

Teen 1700 is feitlik al die hout wat binne die reikafstand van die waens was, afgekap vir brandstof, die geelhout van Houtbaai ingesluit, wat Van Riebeeck so vroeg as 1658 probeer beskerm het. Kalk is verkry deur seeskulpe van Robbeneiland te brand, maar bakstene, wat eers binne die eerste twee jaar van Van Riebeeck se koms vervaardig is, het sleg verweer en die rooi klip van die Steenberg was amper die enigste tipe beskikbaar en dit was nie bewerkbaar nie. Teëls het moontlik van Batawië gekom as ballast en bakstene en skrynwerk is spesiaal vanaf Nederland gestuur. Die reis na Amsterdam retoer het 'n jaar geduur en boumateriaal was 'n vraag wat van te min waarde was vir 'n vaart.

Die klimatologiese toestande van die Kaap verskil aansienlik van die land van oorsprong van die setlaars, 'n feit wat ook variasies in hul argitektuur veroorsaak het. Skerp sonskyn regdeur die jaar,

maar met min reën behalwe in die winter, het die gebruik van groot, lugtige, hoë kamers genoodsaak, wat met swaar dakke bedek was en wat ontwerp is om die kamers koel te hou. Vensters met luike het die hitte gedurende die dag uitgehou. Baie tyd is spandeer in die ope lug en die groot stoepe deur eikebome beskadu en ingeslote binnehoue, wat gereeld met 'n wingerdpriemel bedek was, was onontbeerlike toevoegsels tot elke tuiste.

Vriende en besoekers moes groot afstande aflê en die Hollandse gasvryheid het hulle aangespoor om groot ontvangskamers en kombuise in hul huise te bou. Die argitektuur wat ontwikkel het, was besonder aangepas tot die klimaat en die sosiale lewe van die mense, maar heelwat anders in karakter van dié van Holland.

Die geboue

Dit blyk dat die vroegste huise opgerig is met 'n raamwerk van hout wat met modder bedek is (*wattle and daub*). Die dakke is met gras bedek. Die fort van Van Riebeeck is uit hout en modder gekonstrueer en sy eie kwartiere was van rowwe klip in modder mortel, terwyl die huise van die garnisoen van hout was. Later is rowwe klip en kalk mortel hoofsaaklik gebruik, alhoewel bakstene vroeg al gebruik is, maar as gevolg van die porositeit daarvan moes die mure gepleister geword het.

So vroeg as 1717 is eksperimente uitgevoer om waterdigte platdakke op te rig, hoofsaaklik vir Goewermentsgeboue, maar dit was eers in 1732 wat die eerste privaat huis met 'n platdak opgerig is. Dakke is waterdig gemaak met verskeie lae olie, of visolie of walwistraan. Die aanwending van die olie moes in baie warm weer plaasvind en het uitstekende resultate gehad. In 1736 is 'n brand veroorsaak wat grasdakke verwoes het en daarna is verskeie platdakhuise opgerig.

Illustrasies van Groentemarkplein en die Parade in 1764 wys enkelverdiepinghuise met grasdakke en in party gevalle met dakvensters en gewels, maar slegs een of twee was dubbelverdiepinghuise met platdakke. Die strate was wyd maar nie geplavei nie en langs verskeie strate was eikebome geplant. Die meeste huise was van stucco en was buite afgewit en party was groen geverf. Groen was die Hollanders se gunsteling kleur. Hulle huise, klere, roebote en skepe was alles groen. 'n Groot aantal huise, sowel as kerke, het rietdakke gehad en die res was met plat teëls oordek. Die boubedryf aan die Kaap is beskryf deur een besoeker as "not simply a hobby, but a passion, a madness, an infectious craze, which almost everyone has caught."

Daar was geen fabriek nie en die meeste van die meubels moes van Europa gebring word. Kabinette, stoele, klerekaste en tafels het van Holland gekom en glas- en tafeware van Engeland. Teen die einde van die 18de eeu is die platdakhuis gewoonlik in die dorp gebruik, terwyl die grasdakgeweldakke gewoonlik in voorstedelike of plattelandse huise gebruik is. Die *Old Thatch Tavern* is 'n relik van die 18de eeu en het sy grasdak tot 1840 behou, toe dit met 'n platdak vervang is.

Dorpshuise

Die plan van 'n tipiese dorpshuis het sonder uitsondering bestaan uit 'n *voorhuis*, met ontvangskamers aan beide kante daarvan. Dit het gelei tot 'n ruim *achterhuis* wat belig is vanaf 'n binnehof en met die eetkamer en kombuiskwartiere gekommunikeer het. Die *achterhuis* het gereeld gedien as eetkamer en daarvandaan het 'n trap na die boonste kamers gelei. Die slawekwartiere, houtstore en solderkamer was gewoonlik saam gegroep in die buitegeboue aan die agterkant van die erf. 'n Gang van ongeveer 1.2m het elke huis geskei van die bure. Dit het ook die doel gedien om toegang te verleen na die agterkant van die huis en het gedien as dreineringsvir reënwater wat van die dak afgeloop het, sowel as vir 'n bykomende brandmaatreël.

Voor die voorhuis en gewoonlik die hele breedte van die fasade was die stoep, 'n karakteristieke eienskap van beide dorps- en plaashuise. Die term "stoep" of "bordes" soos dit gewoonlik genoem is, word gebruik in Holland om die bordes voor die voordeur van 'n dorpshuis aan te dui, waarvan die grondvloer meer as 'n meter bo die straatvlak verhef is. Die term word daar ook gebruik vir enige struktuur wat effens bo die straatvlak verhef is, soos die sypaadjie voor 'n huis. 'n verhefde stoep is 'n *hooge stoep* genoem. In Holland was die stoep 'n belangrike element in die ontwerp van die fasade en is deur 'n trap of 'n stel trappe bereik.

In die Kaap was die stoep egter 'n onontbeerlike eienskap van die huisplan, omdat die eienaar en sy familie in warm weer vars lug kon skep of gaste daar kon ontvang. Die stoep was meer as 'n meter bo grondvlak verheve en in sommige gevalle, waar daar 'n helling was, kon toegang tot die kelderkamers onder die huis van buite verkry word. Aan die einde van die stoep, aan elke kant, was daar amper sonder uitsondering, 'n gepleisterde baksteen of klip sitplek, waarvan party met 'n balustrade afgewerk was.

Die binnehowe aan die agterkant van die huis was geplavei en somtyds was daar bome of is dit met 'n wingerdpriemel bedek en soms is 'n klein formele waterpoel daarin gebou. Hierdie binnehowe herinner aan die houe van Hollandse huise, wat gereeld in die skilderye van daardie tyd uitgebeeld word. Die vista wat ervaar word wanneer daar by die voordeur van die huis ingekom word, is een wat deur die *achterhuis* na die koel, afgesonderde binnehof en daarbenewens strek.

Die fasadebehandeling was ewe eenvoudig en aantreklik en het gewissel van die klein enkelverdieping huis met 'n gevormde borsweringsmuur of kroonlids, tot die meer breedvoerige voorkant van die dubbelverdieping huise wat soortgelyk versier is. Pilasters is soms gebruik en soms vind 'n mens 'n enkel kamer in die dak (dakkamer) waarvan skepe wat Tafelbaai binnekam, gesien kon word. Die hoë stoep is dikwels aangewend om 'n kelder daaronder te vorm, wat dan die hele fasade aansienlik bo die grondvlak verhoog, terwyl 'n portico met kolomme al in enkele gevalle gebruik is. Verdere verskeidenheid in die behandeling van die fasade word gevind in die fyn afgewerkte voordeure, wat aansienlik in ontwerp wissel en, deur boligte, lig aan die ingangsportale of voorhuise verskaf het.

Binnemure is eenvoudig afgewerk met pleister en is soms gekleur of versier met sjabloonwerk. Die vloere van kamers op grondvloer was bedek met teëls of van geelhout. Die plafonne is gevorm deur blootgestelde houtbalke wat die houtvloere van die boonste verdieping gedra het. Die plafonne van die boonste verdieping is op 'n soortgelyke wyse opgerig, maar in hierdie geval is die planke bedek met 'n laag klei of kalkbeton, waarop bakstene of teëls gelê is.

Binnedeure het aan massiewe rame gehang en was van enkelpaneel met wye style. Die paneel was verheve en gevorm. Belangriker kamers is meestal met ingeboude kaste uitgerus, wat bestaan het uit 'n reses in die muur met rakke en deure, waarvan die onderste paar paneel gehad het en die boonste paar gevormde koppe gehad het en met glas ingevul was. Die ontwerp van hierdie kasdeure het aansienlik van mekaar verskil en herinner aan die fyn *armoires*, wat kenmerkende meubelsukke van 17de en 18de eeuse Holland was.

Kaggels was skaars, waarskynlik as gevolg van die klimaatsomstandighede, tekort aan hout en brandgevaar. In die kombuis is 'n groot oop vuur gebruik met 'n ingeboude oond aan die kant. Die kaggel was uitgerus met stawe vir potte, terwyl 'n ysterstaaf daarbo vasgeheg was waarvan potte en ketels afgehang kon geword het. Vuurmeesters moes elke huis elke maand kom inspekteer het, om seker te maak dat skoorstene behoorlik gevee was en dat geen dwarsbalke ingemessel was, waaraan gedroogte vleis of ander proviand gehang kon word nie.

Metaalwerk van yster en brons van daardie tyd was besonders effektief. Goed ontwerpde ystertongskarniere en -grendels is algemeen gebruik op eksterne deure en luuke, en brons skarniere is op interne deure gebruik, terwyl brons slotte en grendels, handvatsels en beslagplate op alle deure gebruik is. Drinkwatervoorraad is verkry van openbare putte of pompe.

Aan die binnekant het die huise die eenvoudige interieurs van Hollandse huise weerspieël. Aan die buitekant het die sjarme van die dorpshuise gelê in die eenvoudige ontwerp, die klein bakstene wat op die stoepe en trappe gebruik is, die oordeelkundige organisasie van die goed geporsioneerde openinge, die ryk houtwerk in die deure, vensters en luuke, die eenvoudig gekerfde en gevormde borsweringsmure of die klassieke pilasters en kroonlids en die wit gepleisterde mure, wat oorspronklik waarskynlik getint was. Versiering was amper geheel en al beperk tot die voordeure wat met klassieke pilasters en kroonlids van hout ingeraam was en wat met kerfwerk verryk is. Bale van die boligte was ook ryklik versier en het die Barokvorme wat in die 18de eeu in noordelike Europa populêr was, nagevolg. 'n Hout lantern is soms in die bolig gebruik, wat die ingangsportaal en die stoep verlig het; 'n noodsaaklikheid voor die dae van straatlampe. Hierdie tipe lantern is

dikwels in die 18de eeu bo deure in Holland gebruik. 'n Mens vind soms gedeeltes van gemodelleerde pleisterwerk en beeldhouwerk, wat meer in die pedimente voorkom, wat soms die effense breek in die fasade gekroon het.

Landelike huise

Die huise van ryk boere in die platteland is heeltemal anders as dié van die dorpsmense. Gasvryheid is 'n bekende eienskap van die Nederlandse mense en dit word die beste weerspieël in die edel ou gewelhuise, met hul wye stoepé deur eikebome beskadu, die ingeslote binnehoue en die koel, aantreklike ontvangskamers. Dit is in hierdie huise wat die besondere eienskappe van die sogenaamde Kaaps-Hollandse huise, wat dit so anders gemaak het as hul Europese prototipes, die beste gesien kan word. Die planne van hierdie huise verskil, maar die verskillende tipes kan as volg opgesom word:

Die eerste plan is die I plan, met sy sentrale ontvangskamers en slaapkamers aan elke sy (Saxenberg¹).

Die tweede tipe plan is die II plan, waarvan die sentrale gedeelte vir ontvangskamers gebruik is en die flanke, wat binnehoue aan elke kant omsluit, vir slaapkamers en die kombuis gebruik is (Nederburg²).

Die derde tipe plan is die U plan, met ontvangskamers aan beide kante van die ingangsportaal en flanke wat 'n binnehof aan die agterkant omsluit (Stellenberg³).

Die eenvoudige vierkantige plan is 'n vierde tipe, terwyl kombinasies van die verskillende tipes soms voorkom, soos by Meerlust⁴, waar die en die tipes saam gebruik is.

In elke geval word die kamer simmetries aangewend op 'n sentrale as en die plan word duidelik uitgedruk in die aansigte.

Soos in die dorpshuise is daar 'n ingangsportaal, maar omdat daar minder ruimtebeperking is, word dit op 'n groter skaal aangewend. Dit lei dan tot 'n groot agterhuis, wat gewoonlik van die ingangsportaal deur 'n paneel- of glasskerm geskei is. In baie latere voorbeelde is die boonste gedeelte van hierdie skerm van hortjies in plaas van van glas. Die slaapkamers en kombuis word aan elke kant daarvan geplaas.

Die vloere van die ontvangskamers is geteël, terwyl die slaapkamervloere van hout is. Slegs een of twee van die groter huise het kaggels. By Elsenburg⁵ het die oop klipkaggel paneelwerk bo-oor, waarin 'n wapenskild ingelê is. By Meerlust kan die kaggel toegemaak word deur 'n paar voudeure.

Die kombuisherd is soos die tipe wat in die dorpshuise genoem is; so ook die interne deure en muurkaste. Daar is bewyse dat die interne gepleisterde mure in baie gevalle gekleur was en met 'n sjabloonontwerp versier was. In een of twee voorbeelde is muurskilderye gebruik as versiering. Die plafon is gekonstrueer uit dik balke wat planke ondersteun, wat op hulle beurt weer die klei of kalkbeton, waarin die bakstene of teëls gelê is, dra. Dit was 'n nodige voorsorgmaatreeël teen brand en het bekend gestaan as 'n *brand zolder* en het die vloere van die boonste verdiepings (*lofts*) gevorm.

Styl grasdakke omsluit hierdie ruim solders, wat deur vensters in die gewels verlig word en deur 'n deur, wat met eksterne trappe bereik word, ingegaan word. Die stoepe, soos by die dorpshuise, is gewoonlik die hele lengte van die fasade en eindig in gepleisterde baksteenbanke, maar in sommige gevalle het die stoepe reg rondom die huis gegaan, soos by Nederburg.

¹ Saxenberg – grond in 1704 verkry en huis net daarna opgerig

² Nederburg – datum op gewel: 1800

³ Stellenberg – eerste woning in 1710 opgerig

⁴ Meerlust – datum op gewel is 1776, maar grond is reeds in 1701 verkry

⁵ Elsenburg – grond in 1698 verkry, eerste woning in vuur vernietig, herbou in 1752

The bekendste eienskap van die buitekant is die gewel. Hierdie gewels verskil aansienlik in ontwerp, van 'n eenvoudige getrapde gewel, wat skaars in die Kaap is, tot die breedvoerige krulgewels en later die meer strakke Renaissance tipe, met pilasters, pedimente en vase. Die kantgewels was sonder uitsondering van 'n eenvoudige ontwerp, 'n tipe wat algemeen in die Lae Lande en in Jacobsense huise in Engeland voorgekom het, waar dit van baksteen of van baksteen en klip gebou is. Dit was in die gewels bokant die ingange van die huise, waar die rykdom en praal oorvloedig was.

Die voordeur met sy bolig was 'n belangrike eienskap, waarvan die geheel gewoonlik met pilasters en entablature ingeraam was.

Die buitegeboue het ook 'n belangrike deel van die algemene uitleg gevorm. Dit het gewoonlik bestaan uit die wynkelder, die stalle en die slawekwartiere, soms ook met 'n huis vir die bestuurder. Hierdie eenvoudige strukture is van die bekoorlikste strukture wat in die Kaap gevind kan word. Nog 'n kenmerk was die kloktoring. Die klok is gebruik om slawe van en na hul werk te roep. Die verskillende slaweklokke verskil in ontwerp en die klokke self is gewoonlik goed ontwerp en geteken. Windmeulens is gereeld opgegeng om koring te maal, maar hiervan bly net een of twee oor.

In baie van die groter landelike huise is 'n goed beplande uitleg voorberei. Eikelanings is aangeplant, wingerde en boorde is beplan en uitgelê, voordeel is uit lopende water getrek en die Nederlandse liefde vir die natuur en aanvoeling vir skoonheid het die aanplant van pragtige blommetuine teweeggebring, waarna daar so gereeld in die dagboeke en briewe van verbygaande reisigers vertel word.

Die meeste van die argitektuur van hierdie tydperk is anoniem. Die boer van die 18de eeu het 'n patriargale bestaan gevoer. Kommunikasie was stadig en sy plaas was geïsoleer. Die klein gemeenskap op die plaas het probeer om self al die nodige werk te verrig om die plaas aan die gang te hou, wat bouwerk insluit. Toe Meerlust in 1804 besoek is, is ambagsmanne daar gevind, waarvan party slawe en ander vry was. Hierdie mense het messelaars, smede, waemakers en skrynwerkers ingesluit.

Die argitek en ambagsman

In die 17de en 18de eeue het skeepsbou sy hoogste ontwikkeling in Nederland bereik en vakmanne se vaardigheid het getuig van goeie opleiding. Vakmanne van die Lae Lande is in diens geneem in Engeland gedurende daardie tydperk. Dit is waarskynlik dat aan van hulle grond gegee is aan die einde van hul diens as vakmanne vir die Kompanjie. Bekwame slawe is ingevoer uit die Ooste. Pragtige voorbeelde van Nederlandse meubels is deur ryk Nederlandse amptenare saamgebring en het as motiewe vir ontwerp van plaaslike meubels gedien.

Niks is bekend van die argitek tot ongeveer die einde van die 18de eeu, toe Louis Michel Thibault aan die Kaap geland het nie. Die meeste van die fynste werk word aan Thibault en Anton Anreith toegeskryf. Beide was hoogs opgeleide mense.

Louis Michel Thibault (1750 – 1815)

Thibault is in 1750 in Picquigny, naby Amiens gebore. Hy was 'n student van die *Academie Royale d'Architecture* in Parys in 1775 en was 'n leerling van A.J. Gabriel, die hoofargitek van die Koning en die Direkteur van die Akademie. In September 1776 het hy die eer gehad om aan die Koning, Louis XVI, 'n terracotta model van 'n Franse orde van argitektuur, wat hy ontwerp het, voor te lê. Tekeninge van hierdie argitektoniese motief word nog in die Kaap bewaar.

In 1781 het Thibault in Parys studeer as militêre ingenieur en het daarna aangesluit by die Neuchatel Switserse regiment, wat deur die Vereenigde Oost Indiese Kompanjie betaal is en na die Kaap gestuur is. Dit is dus as soldaat wat Thibault in 1783 na die Kaap gekom het. Sy regiment het deel gevorm van die garnisoen aan die Kaap tot 1788, waarna dit oorgeplaas is na Ceylon, wat ook aan die Kompanjie behoort het. In plaas van om die Kaap saam met sy regiment te verlaat, het hy uit die diens bedank, waarskynlik omdat hy intussen in 'n koloniale familie ingetrou het. Hy het op 2 April 1786 met Elizabeth van Schoor, die dogter van 'n Burger Raadgewer getrou. Hy het in

Kaapstad aangebly, waar hy sekere openbare aanstellings gehad het en weer sy vorige beroep as argitek beoefen het.

Thibault was in die diens van vier opeenvolgende administrasies in elf jaar. Tye was onstuimig aan die Kaap. Hy het eers in die diens van die Vereenigde Oost Indiese Kompanjie getree. In 1795 was hy die hoof militêre ingenieur en dit was in daardie kapasiteit wat hy die inventaris van die geboue, fortifikasies en landgoed van die Kompanjie geteken het, toe dit aan Britse owerhede oorhandig is. Die verowering van die Kaap deur die Engelse het hom ontnem van sy amptelike aanstellings, maar hy het besluit om in die land te bly. Hy het kaarte van die Kolonie voorberei, wat deur die Engelse amptenare waardeur is. In 1799 het hy 'n openbare aanstelling aanvaar, maar hierdie keer was dit as argitek. Die nuwe Goewerneur, Sir George Yonge, was Thibault nie goedgesind nie en het sy kaarte gekonfiskeer. Dit het die persoonlik ingryping van Generaal Dundas, wat die koloniale troepe gekommandeer het, geveg om Thibault se kaarte aan hom terug te besorg. Die Goewerneur het Thibault egter beveel om nie voort te gaan met die opstel van die kaarte sonder toestemming nie. In April 1801 is Sir George Yonge uit sy pos ontslaan en die interim regering is aan Generaal Dundas toevertrou tot die sessie van die Kolonie aan die Bataafse Regering. Thibault het dus weer 'n beskermheer gehad.

Gedurende die drie jaar van die administrasie van Generaal Janssens, wat die Kolonie in die naam van die Bataafse Regering gelei het, het Thibault se posisie belangriker geword. Hy is aangestel as 'Inspekteur van Openbare Werke' en die oprigting van die Drosdy in Tulbagh is aan hom toevertrou. Die titel van Inspekteur is bevestig deur Generaal David Baird, die nuwe Goewerneur van die Kolonie, wat aan Engeland oorhandig is in 1806.

Thibault het op 14 November 1815 gesterf en is begrawe in die Nederduits Gereformeerde Begraafplaas in Somersetstraat in Kaapstad.

Anton Anreith (1754 – 1822)

Die beeldhouwerk en houtsnewerk van Anreith is van die fynste kunswerke in Suid-Afrika. Hy is gebore in Freiburg in Breslau en het in die Kaap aangekom as soldaat aan boord die *Woestduijn* in 1777. Hy het die ambag van houtsnewerk en beeldhou vir vyftien jaar in die diens van die Kompanjie voortgesit. Hy is in 1786 na Europa, maar het teruggekom en is op sy eie versoek ontslaan om sy ambag te beoefen. Thibault het baie gedink van Anreith se talente en het in een van sy planne beeldhouwerk ingesluit wat volgens hom net deur Anreith gedoen kon word. Anreith het in 1822 in Kaapstad gesterf.

Herman Schutte (1761 – 1844)

Hy is op 25 Desember 1761 in Bremen gebore en het in 1790 na die Kaap gekom. Hy is in 1792 uit die diens ontslaan. Hy word beskryf as argitek en bouer. In 1813 is hy aangestel as die Regering se Geswore Opmeter. Verskeie van sy tekeninge het bewaar gebly, waarvan dié van die Goewermentshuis in Kaapstad in die tyd van die VOC die belangrikste is. In 1820 is Schutte aangestel as Inspekteur van Dorpshuise. As argitek het hy waarskynlik gebruik gemaak van die sketse en ontwerpe van Thibault en Anreith, waarvan hy 'n aantal verkry het. Hy het op 25 Oktober 1844 gesterf. Sy seun, kleinseun en agter-kleinseun het almal in sy voetspore gevolg en as argitekte gepraktiseer. Die versameling tekeninge van Thibault en Anreith is verkoop in die tydperk tussen sy eie dood en dié van sy agter-kleinseun in 1912.

Wit pastoraliste : die Trekboer se lewenswyse

In die vroeë jare van die 18de eeu was handel aan die Kaap feitlik versadig en indiensneming en boerderygeleenthede het verminder, terwyl die bevolking gegroei het. Dotsyne teleurgestelde koloniste het begin om 'n lewe te soek buite die bewerkbare lande van die Suidwes-Kaap. Hierdie Trekboere was die surplus mense van die Kaapse ekonomie wat hoofsaaklik om mielies en wynproduksie gewentel het en deur 'n ryk invloedryke clique van boere beheer is. Arm en sonder land en dus nie in staat om met die burgery of deftige mense te kompeteer nie, was die meeste van die vroeë trekboere oortuig dat hulle enigste hoop was om ver weg te beweeg van die jurisdiksie van 'n ongevoelige Kaapse bureaumasie. Baie Trekboere het uitgebreide troepe vee deur ruilhandel

van inheemse mense bekom. Hulle het vinnig gewys dat hulle ambisie nie beperk was tot bestaansboerdery nie. Teen die middel van die 18de eeu was die Trekboer, ten spyte van sy reputasie van onafhanklikheid en minagting van owerhede, aansienlik by die Kaapse ekonomie geïntegreer en het in baie van die Kolonie se vleisbehoefte voorsien in ruil vir toenemende hoeveelhede noodsaaklikhede.

Die Trekboer het 'n eenvoudige lewe gelei. Op sy weivelde, of dit 'n amptelike *leningplaats* was of nie, het hy 'n eenvoudige hut met moddermure en 'n rietdak opgerig. Party het nie eers hierdie skamele simbool van permanensie geskep nie, maar het in hulle waens en onder seilafdakke daarbenewens gewoon. Khoisan bediendes het die troppe vee opgepas en die mans was vry om te gaan jag, 'n bedryf wat hulle van dierevelle en ivoor voorsien het om te ruil op rare besoeke aan die dorp. Vrouens en bediendes het na klein tuine omgesien wat net genoeg groente vir eie gebruik opgelewer het.

Die Trekboer en sy familie het soms een maal per jaar die tog na die Kaap aangedurf, om handel te dryf, diere te verkoop, kinders te laat doop en om voorrade aan te vul, wat buskruit, lood, koffie, tee en suiker ingesluit het.

Hierdie geïsoleerde bestaan het minder geleenthede vir intellektuele vordering of selfs vir basiese opvoeding gebied. As hy dit kon bekostig, het die Trekboer 'n meester in diens geneem om sy kinders te leer. Die meester was egter sekerlik ongekwalifiseerd en waarskynlik 'n droster van 'n skip of uit die Kompanjie se diens.

Die bewerkers aan die Kaap se ekonomie was anders as dié van die Trekboer, omdat hulle naby die markte was en omdat hul hoof kompetisie, boerdery deur die Kompanjie, in 1705 gestaak is. Hulle het wins gemaak uit die groeiende garnisoene of handel met groot skepe en vlote, omstandighede waarvan die Trekboer meer en meer verwyderd geraak het. Soos wat die aantal Trekboere en vee vermeerder het, so het druk op die land vermeerder as gevolg van oorbeweidning.

Die Groot Trek

Die Groot Trek het in die Oos-Kaap begin. Dit is die gebied waar beide die Xhosa en die Afrikaner voldoende weivelde nodig gehad het om te oorleef. Teen 1830 was dit duidelik dat die oostelike grensgebied oorbevolk begin raak het, nie net as gevolg van die Xhosa en Britse vereistes vir grond nie, maar ook deur die Boere self. Die Boere het vroeg getrou en groot families gehad. Die gevolg was 'n vinnige toename in die wit bevolking van die gebied, met min of geen toename in die hoeveelheid land wat vir nedersetting beskikbaar was nie.

Toe ongeveer 4 000 Britse setlaars in 1820 aan land gestap het, is daar agtergekom dat die kleinhoewe nie die immigrante families gerieflik kon onderhou nie. Die tekort aan arbeid was nog 'n groot probleem vir die grensboere. Die posisie van werkers op wit plase is ook gebaseer op 'n vorm van ruilhandel eerder as op 'n werkskontrak. Die werker het goedere ontvang en miskien 'n klein stukkie grond in plaas van lone. 'n Patriargale gemeenskap, wat deur 'n beskermheer en sy familie gelei is, het daaruit gevloei. Die bekendstelling van geld het hierdie stelsel omvergegooi en het van boere vereis om 'n oorskot te produseer wat hulle vir kontant kon verkoop. Dit was heeltemal teen die tradisionele bestaansboerderymetodes van die Boere.

Daar was ook politiese probleme wat uit die Britse administrasie van die Oos-Kaap voortgespruit het. Dit is hierdie oorsake van die Groot Trek wat sy pad gevind het na die volksoorleweringe van Afrikaner nasionalisme. Onenighede is eens uitgeklaar deur informele besprekings en onderhandeling en moes nou in die howe gedebateer geword het. Die Boere het gevoel dat die Britte inmeng met die manier waarop hulle hul werkers behandel het.

Daar was 'n poging om die plaaslike wit bevolking te verengels. Engels is aangemoedig in skole en was verpligtend in die howe. Skotse dominees is in diens geneem in 'n poging om die taal in die Kerk bekend te stel, maar baie het getrou met plaaslike vrouens en het gou geleer om Nederlands te praat.

'n Sterker Britse Regering het sy politiese en militêre mag laat geld en die rol van die Boerekommando, 'n militêre stelsel wat deur die boere ontwikkel is, is drasties ingeperk. Die Britse grensbeleid (of klaarblyklike tekort daaraan) het gelei na algemene ontevredenheid en 'n gevoel van onveiligheid onder Afrikaanse boere, wat baie verlies geleë het in die Sesde Grensoorlog. Hulle moes hulle eie perde en gereedskap tydens strafekspedisies gebruik het en het van die Britse Regering verwag om hulle te vergoed vir hul verliese. Hulle het egter geen geld ontvang nie en moes steeds hulle normale belasting aan owerhede betaal, selfs al was hulle finansiële geruïneer.

Die Boere was ook bang dat hulle hul identiteit sou verloor. Aanvanklik het hulle daarin geslaag om hul bedrywighede en planne vir die Trek geheim te hou, veral van die Britte. As gevolg daarvan vind historici dit moeilik om die presiese gang van sake te herkonstrueer. Die plan was om te gaan waar daar nie Britse beheer was nie. Hulle het geglo dat die gebiede noord van die Oranje en oos van die Drakensberge wyd gestrek het en ontvolk is deur onlangse oorloë. Voldoende arbeid en goeie grond sou nogsteeds daar volop gewees het. Noodsaaklik tot hierdie teorie was die belang van handelsverbinde met Europa, sonder om met die imperiële middelman te doen te hê. Deur staat te maak op vinnige perde en gewere, sou hulle die veiligheid, wat hulle nie onder koloniale beheer gehad het nie, verseker.

Die trekker se wa was vir hom belangrik. Dit is gelaai met meubels, linne, implemente, saad, buskruit en gewere. Hierdie miniatuur wêreld het die trekker se enigste sekuriteit tydens die trekjare verteenwoordig. Sy vee was sy enigste rykdom. In die aande is die ewig belangrike vee in 'n tydelike kraal by die laer (die ronde formasie van waens) gejaag.

Waar daar meer permanent gevestig is, is huise gebou. Dit was aanvanklik tentagtige strukture van hout wat met gras bedek is, met ongebreide velle wat as deure gedien het. Die trekkers was aanvanklik tevrede om in hul waens of tente te woon en 'n paar rondawels en skerms is as stoorkamers en kombuise gebruik. Die eerste huise van die Voortrekker setlaars was hartebeesthuise. Kapsteilhuise is ook gebruik. Laasgenoemde huise het geen symure gehad nie. Die dak het van die nok tot op die grond gestrek. Aan die einde was 'n staldeur en in die ander gewel was 'n venster. Langs elke kant aan die binnekant was 'n lae sooimuur wat tot by die dak gestrek het en ondersteuning verleen het. Hierdie mure is gesmeer met 'n mengsel van sand en beesmis.

Voortrekker argitektuur as sulks het 'n strakke plan gevolg. Dit was gewoonlik een kamer wyd met 'n veranda daarvoor. Die mure van die huise het bestaan uit songedroogde modder wat met grasklonte versterk is en met 'n mengsel van modder en mis gesaksmeer is, voordat dit afgewit is. Onder die grasdak was 'n rietplafon, wat met riempies aanmekaar vasgemaak is. Riempies is ook gebruik as skarniere vir deure en luuke. Die moddervloer is met osbloed en mis bedek vir 'n gepoleerde afwerking en perskepitte is ingesit om gedeeltes wat swaar verkeer kry, te versterk.

In hierdie huise is strewige houtmeubels geplaas, wat van die Kaap saamgebring is. 'n Trotse plek in die slaapkamer is aan die wakis gegee, wat eers voor op die wa geplaas was om as sitplek vir die bestuurder te dien en nou gebruik is om linne en klere in te bêre.